

Per Nyström

Svensk expansion i öster

Mercatura Ruthenica

1

I Böschings *Magazin*, en exponent för den kritiska historievetenskap, som i Sverige representerades av Lagerbring, publicerades 1769 ett arbete, kallat *Kurzer Unterricht von dem Russischen Handel, wie selbiger mit aus- und eingehender Waren 1674 durch ganz Russland getrieben worden*.¹ Den del av magasinet, i vilken detta hundrasidiga lilla verk ingick, ägnades främst åt ryska riket, och utgivaren motiverade publiceringen med principen: en stats handelshistoria är en betydande del av densammas historia överhuvudtaget. I anmärkningar angavs, vad som ändrat sig sedan 1674, och dessutom tillfogades några aktuella handelsstatistiska bilagor. Utgivaren menade, att denna redogörelse för den ryska handeln inte blott hade historiskt utan fortfarande även praktiskt intresse. Utgivaren hade fått manuskriptet av den ryske historiografen kollegierådet Möller. Som författare angavs en Johann Philipp Kilburger. Med stöd av texten kunde Büsching visa, att den var författad i Stockholm. Han menade, att författaren var svensk och deltagit i en svensk legation till Moskva.²

År 1915 utgav historikern B. G. Kurc en rysk översättning av och kommentar till Kilburgers skrift.³ Han kunde därvid utom på Büsching edition stödja sig på en i arkivet i Wolfenbüttel befintlig handskrift, kallad *Mercatura Ruthenica oder Kurzer Unterricht von den Russischen Commerciën*. Det visade sig, att denna handskrift var större än Büschings edition, den innehöll ytterligare två kapitel. Editionen måste, som Kurc påpekar, vara en förkortning, då i dess text finns hänvisningar till de felande kapitlen. Kurc' ryska upplaga är omsorgsfullt gjord. Den inleds med en noggrann textanalys, där författarens dokumentariska, litterära, muntliga källor samlas och med parallelltryck fastställs och där deras värde diskuteras. Till textens detaljer och sakuppgifter är en stor kommentar fogad. Härigenom har Kilburgers bok blivit en viktig källa till Rysslands ekonomiska historia under 1600-talet.⁴ Den har hittills varit så gott som okänd i svensk historisk litteratur.

Kurc visste inte, att även i svenska riksarkivet fanns en handskrift av Kilburgers bok. Dess titel är: *Mercatura Ruthenica oder Kürtzer Unterricht von den Reussischen Commerciën wie selbige mit ausund eingehenden Waren A o 1674 durch gantz Moscovien getrieben worden*. Den tillhör manuskriptsamlingen. Den stämmer överens med wolfenbüttelhandskriften och kan betraktas som ett original, åtminstone som en av författaren kontrollerad upplaga, då en del av dess marginalrubriker är utav Kilburgers hand. Den är sålunda inte identisk med Büschings edition.

---

¹ *Magazin für die neue Historie und Geographie*, angelegt von Anton Friedrich Büsching. III. Hamburg 1769. 245. Büschings metodiska inställning framgår av hans kritiska granskning av ett avsnitt i Voltaires verk om Peter den store. Där heter det: Der Geschichtschreiber sollte sich enthalten... zu beurtheilen. Seint Amt ist bloss... Begebenheiten zu erzählen und... sich damit zu begnügen, dass er den Widerspruch der verschiedenen Relationen anführet und aus dem Wege räumt. Er muss dabei mit einer wahren Aufrichtigkeit und nach wirklichen historischen Gründen zu Werke gehen..., 201.

² Büsching. 246.

³ Kurc, B. G. *Sotjinenie Kilburgera o russkoj torgovlje v tsarstvovanie Alekseja Michajlovitja*. (Kilburgers skrift om den ryska handeln under Alexej Michailovitj's regering). Kiev 1915. 8:o VII + 607 s. – Då detta arbete saknas vid svenska bibliotek, har ett exemplar från Hälsingfors' universitetsbibliotek ställts till mitt förfogande.

⁴ Använd exempelvis av madame Irma Lubimenko i hennes uppslagsrika *The struggle of the dutch with the english for the russian market* (i *Transactions of the Royal Historical Society*, IV, 7, 1924) och *Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand*, 1933, samt av Kulischer i hans *Russische Wirtschaftsgeschichte*, 1925.

Det är som vi skall visa ganska naturligt, att denna originalhandskrift kom att hamna i det svenska riksarkivet.

Kilburgers skrift inleds med ett företal, som innehåller en kritik av den ryska handelspolitiken. Det ryska riket har ännu inte upptäckt, vilka rika möjligheter till handel framom alla andra land i världen det har. Var finns ett land, som är så beläget mellan världens alla hav som Ryssland? Sitt emporium, det bekanta Arkangelsk, har det vid Nordsjön och den vida oceanen. Vid Kaspiska Havet har det den förträffliga och berömda hamnstaden Astrachan. Svarta Havet ligger inte långt från det kieviska området, och Östersjön ligger framför Rysslands dörr. Som inget annat land är det genomskuret av floder och strömmar; det besöks av alla Västerens och Orientens folk och blir en omslagsplats för deras varor. Därtill kommer att det själv producerar många och goda handelsartiklar. Alla dess invånare älskar köpenskap, något som gör att Moskva har mer butiker än Amsterdam, ehuru dessa dock är mindre än de holländska. Men trots alla dessa möjligheter blomstrar dock inte handel och manufaktur i Ryssland.

Handeln är att förlikna vid en liten fågel i en människas hand: trycker man den för mycket, så dör den, men lämnar man den alltför fritt, så ger den sig sin kos. I det förra avseendet har ryssarna felat alltför mycket. De trycker och hämmar handeln på mångahanda sätt: de inrättar många tsaristiska monopol och förlitar sig på ett illa konstituerat kommerskollegium, nämligen de egennyttiga ”gosterna”. Mot utlänningarna sätter de höga tullar och inskränker handeln genom hårda konditioner och limitationer. Vägarna underhålls dåligt, och strömmarna rensas inte, postportot är högt.

I företalet säges bokens syfte vara att ge en bild av hur och på vad sätt handeln just nu drives i hela ryska riket. Så långt möjligt skall därvid mängden och beskaffenheten av samt priset på alla de varor, som exporteras och importeras över Östersjön och Nordsjön, angivas. Men dessutom skall även lämnas upplysning om en del andra saker, så långt detta är möjligt dels på grund av att författaren tillbragte blott en kort tid i Moskva och dels på grund av att hans profession var skild från handeln.

Bokens första och andra del innehåller vad vi skulle kalla varukunskap. Det är ett slags katalog, där vara efter vara beskrivs, ofta dess produktionsort, transportmöjligheterna, dess eventuella monopolisering. Där finns också en lista över de ryska varor, som januari till mitten av oktober 1673 exporterades över Narva samt priskuranter över ryska exportvaror i Moskva januari och februari 1674 och över vissa konsumtionsvaror i samma stad per 30 maj 1674. Om importen av europeiska varor säger författaren, att den bäst kan studeras i de arkangelska och lifländska tullböckerna. Men dessutom måste man erinra sig, att en stark smuggling äger rum samt att en del varor – främst metallvaror – sänds direkt från Sverige genom Ladoga. Författaren publicerar en lista över den tyska sjöhandeln på Arkangelsk 1671, en lista från 1672 samt en del varulistor från särskilda skepp. Vidare lämnar han två priskuranter på utländska varor i Moskva per 30 maj 1674. Men han påpekar att prisfluktuationerna i Arkangelsk är starka år från år. Författaren övergår så att beskriva den persiska handeln och dess varor, den grekiska samt den kinesiska eller cathaiska handeln.

I tredje delen redogörs för mynt, vikt, mått, frakter, tullar, postväsen och penningmarknad. I synnerhet uppehåller sig författaren vid de två stora transportvägarna från Moskva mot Västeuropa. Från Moskva fraktas varorna på slädbana till Vologda vintertid för minst 4 kopek per pud (1 pud = 2 lispund). Sommartid kostar denna frakt 15 kopek. Från Vologda går de vattenvägen nedför Suchana till Arkangelsk för 15 kopek per pud. Lägsta kostnaderna denna väg blir sålunda 19 kopek. På vägen mot Östersjön når varorna på vinterväg till Novgorod för 6-9 kopek allt efter vägens godhet. Från Novgorod till Narva betalar man vintertid 2-3 kopek. Den sammanlagda fraktkostnaden denna väg vid billigaste årstid blir alltså 8-12 kopek.

Alla utlänningar, vilken nation de än tillhör, betalar lika tull. Avsätts varorna i gränsstäderna Arkangelsk, Novgorod eller Pleskow belöper sig denna till 6 %. Men vill man inte sälja dem här utan föra dem vidare måste man från 21 maj 1667 i dess städer i stället betala en genomgångstull på 10 % och därtill i Moskva den ordinarie tullen på 6 %. Dessutom måste tullen betalas i speciemyntet dukat, vilket icke liksom rubeln gäller 100 kopek utan stiger till 114-125 kopek och ibland – i synnerhet i Novgorod – inte står att uppbringa. Dessa tullar har framför allt skadat svenskarna. Enligt fördragen och fredssluten ända sedan Teusina 1595 skulle nämligen svenskar och ryssar i varandras land betala lika tull, vilken fixerats till 2 %. Ryssarna har heller aldrig belagts med högre tull i de svenska städerna. – Från Moskva hade man rätt att tullfritt utföra varor till samma värde som man infört – överskjutande värde var tullbelagt med 6 %. Men i genomgångstull togs för samtliga exportvaror 6 %. – Författaren meddelar en statistik över tullintäkterna i Arkangelsk åren 1654-73.

Fjärde delen ägnas åt allehanda ekonomiska institutioner i Ryssland. Först redogörs för rikets emporium: Arkangelsk. Ingen ryss driver sjöhandel på denna stad. Det är endast köpmän från Holland, Hamburg och Bremen, vars faktorer ständigt ligger i Moskva. Därtill kommer ett antal av författaren namngivna i Moskva bosatta tyska köpmän.⁵ Årligen kommer dit ett 40-tal skepp, av vilka ett tiotal tillhör hamburgaren Philipp Verpoorten, innehavaren av kaviarmonopolet. Omslagstiden för denna handel är cirka 5 månader. – Det ryska rikets inre handel dirigeras oinskränkt av ”posterna”, tsarens kommercieråd. De bildar ett tämligen manstarkt kollegium och är alla köpmän, bland dem åtskilliga tyskar. På grund av sitt anseende har de överallt förköp, ehuru inte köpet alltid sker för tsarens räkning. I alla de stora städerna fungerar ett par av de förnämsta köpmännen som deras ombud. De hatas av de gemene köpmännen, och skulle en gång uppror uppstå, kommer folket att bryta nacken av ”gosterna”. De taxerar tsarens skattepersedlar, sobelhandeln har de helt i sina händer, och det är i själva verket dessa köpmän som döljer sig bakom de tsaristiska monopolen. De dominerar den arkangelska handeln och vaktar noga att handeln över Östersjön helt och hållet undertrycks och att ingenstädes fri handel tillåts, så att de själva desto bättre skall kunna spela mästare och fylla sina egna säckar.

I fortsättningen redogör Kilburger för de ryska koppargruvorna och järnverken, deras produkter, teknik och arbetslöner. De ledande industrialisterna skymtar. Vidare följer: sobelfängeriet, yllemanufakturen, hotellväsendet, skattesystemet, marknadsplatser, livsmedelspriser, byggnadspriser, läkare, tyska kyrkor och andra ting, nyttiga att veta för en köpman.

Sista delen lämnar en redogörelse för kommunikationerna: 1. vatten och strömmar mellan Narva och Moskva, 2. Lugaströmmen i Ingermanland. Det är noggranna seglationsbeskrivningar.

Härmed slutar Büschings edition. Handskrifterna från Stockholm och Wolfenbüttel innehåller ytterligare två kapitel: I en tabellariskt uppställd väglängdsanvisare för vägen Stockholm-Moskva, 2. tabell över vägen från Moskva till den sibiriska huvud- och handelsstaden Tobolsk samt en beskrivning av vägen från Tobolsk till Peking, så som guvernör Baikoff i Tobolsk färdades den på sin legation 1654.

Men även i annat avseende skiljer sig handskrifterna från Büschings edition. Den senare är bearbetad i alldeles bestämd riktning: alla lärda arabesker är omsorgsfullt strukna. Stockholm- och Wolfenbüttel-upplagorna vänder sig till den lärda och bildade publiken: de har latinska citat, de har lätta polemiska antydningar mot tidigare författare; när de använder det filosofiska begreppet ”Gott und die Natur” har Büsching blott ”Gott”, de har ”nervus rerum gerendarum”, denna har ”Geld”, de har ”navigabel”, denna har ”schiffbar”, osv. Den senare vänder sig till en mera olärd publik. Då Büsching editerade för sin tids lärde, hade han ingen anledning att göra denna bearbetning. Den handskrift han erhöll var tydligen sådan. En

⁵ ”Tyska” – betyder enligt rysk terminologi denna tid ”västeuropeiska överhuvudtaget”.

praktisk handbok för den obildade köpmannen. Originalen i Stockholm vänder sig däremot till de bildade.

Denna skrift, som vann spridning i handskrivna exemplar, står fullt i nivå med den samtida västeuropeiska handelstekniska litteraturen. Dess disposition är klar, innehållet sakligt, stilen koncis. Den står högt över andra fattiga försök i Sverige i denna litteraturart. Och för den som ville lära känna den ryska handeln, fanns den tiden ingen bättre handbok att tillgå.

3

Kilburger var okänd till dess det lyckades Kurc att i utrikesdepartementets i Moskva huvudarkiv fastställa, att han ingick i en svensk utomordentlig beskickning till Ryssland 1673-74. Han skyntar i en förteckning över medlemmarna i denna: ej som sekreterare eller tolk utan i en lista, som det ryska dokumentet betecknar som kungliga adelsmän i legaternas svit. Han står sist på denna lista.⁶ De svenska legationshandlingarna tycks inte nämna hans namn.⁷ Genom arkivarie A. T. Westrin i Stockholm erhöll Kurc spridda data ur hans liv efter resan till Ryssland. Han förordnades i juli 1675 till notarius publicus.⁸ I oktober samma år beslöt kunglig kommerskollegium föreslå honom till sekreterare i kommerskollegium i Riga, något som motiverades med hans under legationstiden förvärvade goda kunskaper om ryska förhållanden, och i december samma år fick han regeringens brev härpå.⁹ Att döma av underskrifter var han emellertid åter i Stockholm 1678 som notarius publicus regius.¹⁰ Av dessa uppgifter drar Kurc slutsatsen, att han rent yrkesmässigt inget hade med handel att göra utan att han av en tillfällighet i Moskva kom att samla upplysningar och göra en bok härom.

Några brev kastar dock ett klarare ljus över honom. Av ett brev från Kilburger till Abraham Momma Reenstierna, till vilket är fogat avräkningshandlingar, framgår att han varit anställd i detta handelshus 6/5 1668 – 8/3 1673. Det är skrivet i juni 1675. Synbarligen har han haft uppdrag för handelshuset under sin ryska resa: brevet handlar om vissa oegentligheter med ett parti spik, som gått från Lybeck till Reval, och om kaviar, som fördärvats av sommarvärmen.¹¹ Från 1703 finns ett brev av honom till svenske residenten i London, där han anhåller om anställning för sin son, vilken reser till England för att lära språket. Han har inte råd att betala vistelsen för sonen, utan denne måste söka en plats. Denne har tidigare haft praktik i faderns notariatprofession, och då denna uteslutande ägnas åt kommers- och seglationssaker, är han kunnig just i dessa ting.¹²

Mantalslängden för Stockholm 1711 visar, att han hade på sin byrå anställd en skrivare. En hemmaboende myndig son, som dock sedermera i längden antecknats som död, kallas notarie. Kilburger bebodde då eget hus. Han var gift med en dotter till livmedikus Bernhard Below.¹³ Då han dog 1721, efterlämnade han sex döttrar därav fyra gifta, alla med militärer – samt en son Carl Henrik, benämnd affärsman. Han ägde då vid Österlånggatan ett stenhus, kallat Pelican, fritt och på egen grund, samt en mindre fastighet vid S. Urbans gränd.¹⁴

Då författaren till *Mercatura Ruthenica* deltog i ambassaden 1673-74, måste han ha varit en ung man. Med ett kortare avbrott för vistelsen i Riga levde han därefter i Stockholm i 47 år.

⁶ Kurc. 561.

⁷ Riksarkivet. Muscovitica. Handlingar till ambassaden 1673-74.

⁸ Riksarkivet. Riksregistraturet. 22 juli 1675.

⁹ Riksarkivet. Kommerskoll. protokoll 1675, 23/10. Kommerskoll. registratur 29/10. Riksregistraturet 1675, 23/12. Jfr Kurc. 14.

¹⁰ Kurc. 14.

¹¹ Riksarkivet. Momma-Reenstierna samlingen. Vol. 26.

¹² Riksarkivet. Anglica. Skrivelser till Leijoncrona från svenskar. – I Rydboholmssamlingen, Königsmarck-Rabelska brevsamlingen, finns ett brev från Kilburger till Rabel, i vilket han begär en del biografiska data rörande O. W. Königsmarck.

¹³ Stockholms stadsarkiv. Civilakter. 100/1708.

¹⁴ Stockholms stadsarkiv. Bouppteckningar 1722. – Pelican låg i nuvarande kvarteret Glaucus.

Det finns ett odaterat platsansökningsbrev av honom, riktat till Magnus Gabriel de la Gardie.¹⁵ Det är skrivet på tyska, svenska, franska och latin. Hans verk om Rysslands handel visar en ledig stil av litterär prägel. Han är förtrogen med tidens juridiska, handelsteoretiska och etnografiska litteratur. Det är en bildad man. Efter de kortare anställningarna i Mommas handelshus, i den svenska legationen till Ryssland och i kommerskollegium i Riga verkade han i Stockholm som notarius publicus och affärsjurist. Han levde mitt uppe i sin tids handelsliv. Han skrev. Han var på något sätt sysselsatt med Otto Wilhelm Königsmarcks – den ryktbaraste av svenskar – liv.

Detta är allt, vad vi vet om honom.

4

Den tidiga medeltidens handelsväg genom Ryssland, den som bar upp Kiev-Novgorod-kulturen, bröts sönder av de asiatiska invasionerna, som lade en barriär norr om Kaspiska och Svarta Haven, och den förlorade i betydelse allt eftersom de italienska städernas direkta handel med Östern på Medelhavet tilltog och till sist säkrades genom korstågens politiska och kolonisations expansion.¹⁶ Denna utveckling fick sin definitiva besegling genom tartarernas framträngande vid 1200-talets mitt. Handeln på Ryssland fick en helt ny karaktär. Det var inte längre en transitohandel. De italienska köpmännen seglade från Medelhavet upp i Svarta Havet och drev faktorihandel vid dess kuster. Novgorods förbindelser och kolonisation vände sig nu i stället mot nordost, mot de stora skogarna i Dvinas flodområde, där tillgången på pälsbärande djur lockade, och bort mot Ural, vars silverfyndigheter exploaterades.¹⁷ Det trädde också i handelsförbindelse med åkerbruksområdet mellan Volga och Oka, vars centrum var Moskva och vars spannmål blev en livsbetingelse för handelsstaden vid Ilmen. I Novgorod mötte den hanseatiska handeln, och staden blev i själva verket Hansans faktori mot den östeuropeiska slätten. Söder om denna nordliga handelsväg trädde den sydtyska handeln på linjen Leipzig-Breslau (Krakau)-Smolensk i förbindelse med den ryska marknaden, och denna landtrafik tilltog mot medeltidens slut – i synnerhet sedan de italienska förbindelserna med Sydryssland avbrutits genom turkarnas framträngande – så att den föranledde politiska motåtgärder från Hansans sida.¹⁸ Det var på denna väg, som de ryska pälsverken nådde mässan i Leipzig.

Utefter dessa två handelsvägar – mot de litauiska städerna och mot Novgorod – kom den moskovitiska statens expansion att riktas under 1400-talet; samtidigt vaknade tanken på att genom erövring av Volgadalen öppna en väg för de orientaliska varorna till Europa, att åter göra Ryssland till ett transitoland.¹⁹ Störningen av de gamla handelsvägarna från östra Medelhavet till Italien genom turkarnas uppträdande hade väckt den. Men handelns fria gång på vägarna till Moskva var allt annat än säkrad. Slitningarna mellan de hanseatiska städerna och Novgorod, motsättningarna mellan Moskva och Polen ledde ofta till spärrningar av trafiken. Det blev sålunda av intresse för Moskva att säkra sig kontrollen över dessa vägar. Mot slutet av 1400-talet lades Novgorod definitivt under Moskvas politiska makt, 1510 hade turen kommit till Pskov; Ryssland stod på tröskeln till Östersjön. Men de litauiska städerna på vägen mot Mellaneuropa orienterade sig mot Polen. Vägen till Östern säkrades genom kuvandet av Kasan- och Astrachankanaten 1552-1556, och två år senare hade Moskva en hamn under sin egen kontroll vid Östersjön genom Narvas erövring. Här uppstod genast en livlig trafik; 1567 besöktes Narva sålunda av 70 enbart engelska skepp.²⁰

¹⁵ Kurc. 14.

¹⁶ Det medeltida Rysslands ekonomiska och sociala förhållanden: Alexandre Eck, *Le moyen âge russe*, 1933.

¹⁷ M. Pokrowski, *Geschichte Russlands*, 1929, 40.

¹⁸ E. Daenell, *Die Blütezeit der deutschen Hanse*, II, 1906, 268 ff.

¹⁹ Daenell, 279.

²⁰ Eck, 358.

Några år tidigare – 1553 – hade engelska sjöfarare, sökande efter en nordlig väg till det guldskimrande Cathai, funnit vägen över Vita Havet och uppför Dvina och Suchana till Moskva.²¹ De kom dit, då den ryska politiska framstöten på Volgavägen pågick, och det engelska Muscowy Company fick vidsträckt handelsrättigheter inte enbart inom det ryska området utan även i Kasan och Astrachan samt fri genomfart till Persien.²² Men det är väl föga troligt att linjen över Vita Havet kommit att betyda något, om Moskva kunnat hålla vägen över Östersjön öppen. Den slöts definitivt genom Narvas erövring av svenskarna 1581. Två år efter denna händelse anlades Arkangelsk: redan dess stadsplan vittnar om holländskt inflytande. Och från Ivan den förskräckliges tid till Petersburgs uppblomstring kom historien om Västeuropas handel på Ryssland att sammanfalla med denna stads historia.²³ Den stora handelsvägen från Moskva kom att gå mot norr. Här anlades faktorier och mellanstationer, här rensades strömmarna och vägarna förbättrades, arbetskraft för transporterna stationerades utefter leden. En rad städer blomstrade upp: Jaroslav, Vologda, Ustjek, Colmogorod och Arkangelsk. Den för en handelsväg nödvändiga administrativa apparaten utbyggdes. En dylik trafiklinje var nämligen inte endast ett fysiskt-geografiskt system av floder och framkomlig terräng, den krävde liksom en järnväg tekniska anläggningar och en social organisation av mänsklig arbetskraft. Det bands stora ”invested interests” till den. Från början dominerade de engelska köpmännen på denna handelsväg, men så småningom överflyglades de av de kapitalstarka holländska, något som de spridda uppgifterna om fartygen i Vita Havshamnen visar: 1582: 9 engelska, 6 holländska, 1600: 12 engelska, 9 holländska, 1630: 100 holländska, ett fåtal engelska, 1638: 80 holländska, 4 engelska. Arkangelsk hade blivit Rysslands port mot Västeuropa, och Savary – tidens berömda handelshandbok – rekommenderar sina läsare att koncentrera sin handel till denna plats.²⁴ Men i samband med denna utveckling förföll kommunikationslederna från Moskva mot Finska Viken, och städerna utefter den, Novgorod, Pskow, Narva och Reval gick tillbaka.

I Ryssland köpte västeuropéerna vid denna tid sulläder – denna ryska produkt dominerade på den internationella marknaden talg, pottaska och pälsverk. Men även spannmål utfördes, då priset var högt i väster, något som t.ex. var fallet under 1620-talet. Importen utgjordes främst av tyg, vapen och lyxartiklar. Dessa varor gav den bästa vinsten – om man bortser från speciemynt, som hade synnerligen högt bytesvärde.

Handelsverksamheten denna tid innebar att pengar placerades i varor, som uppköptes där de var billiga och fördes till områden, där de var dyra. Där byttes de i pengar eller nya varor, som sedan i sin tur försåldes på en plats, där de gällde högre än på inköpsorten. Avgörande för vinsten på det insatta kapitalet blev sålunda dels prisdifferensen och dels omslagshastigheten. Den ekonomiska doktrin, som burits upp av feodalvärlden och hantverkarna samt förkunnats av dess ideologer, hade förbjudit utnyttjandet av det förhållandet att en vara var sällsynt på en ort. Det rätta priset bestod av inköpspriset + fraktkostnaden + skälig lön åt köpmannen. Då denna lära av kanonisterna visats stå i överensstämmelse med gudomlig och naturlig lag, hade den, då maktförhållandena så medgav, kunnat utnyttjas mot köpmännen. Mot denna doktrin började utformas läran, att Gud och naturen gjort en del av världen rik på en vara, en annan fattig på den och att det var köpmannens uppgift att bringa harmoni i detta förhållande, att priset naturligt bestämdes av tillgången och efterfrågan. Ännu i Marquardi Tractatus politico-juridicus de iure mercatorum 1662 ansågs det lämpligt att ta med en avhandling, där konfliktläget mellan den handels-kapitalistiska praxisen och dess doktrin samt den feodalt-

²¹ Framställningen följer huvudsakligen Kulischers och Lubimenkos citerade arbeten. Jfr även Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der vereinigten Niederlande, i *Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen* hgg. von G. Schmoller, X, 1890, och G. W. Kernkamp, *Der Sleutels van de Sont*, 1890.

²² Eck, 354.

²³ Kulischer, 321.

²⁴ Jacques Savary, *Le Parfait Négociant*, uppl. 1675, II, 194.

kanonistiska ekonomiläran behandlas, superintendenten i Lybeck Nicolai Hunnii ”Hur högt en gudsfruktig handelsman vid försäljningen av sina varor med gott samvete kan höja priset och hur mycket han kan lägga på utöver sina omkostnader?”.²⁵

Prisdifferenserna mellan olika områden kunde denna tid vara våldsamma. I länder och landsdelar med svagt utvecklad handelsverksamhet, där produktionen nästan helt och hållet var inriktad på omedelbara bruksvärden och där de salubjudna produkterna till största delen befann sig i händerna på furstemakten eller de stora domänägarna – realiserbara skatte- och avradspersedlar – kunde råvaror och halvfabrikat till lågt pris tillbytas mot speciemynt eller manufakturver och lyxvaror, som började ingå i de stores konsumtionsvanor och tilltala deras fåfänga. I en dylik samhällsbildning var den del av totalproduktionen, som genom försäljning till köpmännen trädde in i varucirkulationen, av underordnad betydelse och kunde därför säljas långt under sitt bytesvärde, dvs. sin arbetskostnad.²⁶ Vinsterna för köpmännen, som skötte varuförmedlingen, blev stora, och därför var handeln på dylika områden lockande. Men då efterfrågan på lyx- och manufakturvaror på grund av köpkretsens stora begränsning var synnerligen oelastisk och en för stor tillförsel lätt förorsakade starka prisfall, sökte de köpmän, som behärskade handeln, att begränsa konkurrensen liksom de sökte bevara områdets från deras synpunkt efterblivna produktionssystem. Genom privilegier sökte de utestänga konkurrenter; den ideala handelspolitiken från deras sida var att områdets export och import koncentrerades till en enda stad och hamn, där varuströmmens storlek kunde beräknas och kontrolleras. På basis av de genom tullstatistiken kända importkvantiteterna kunde prislistor på handelsvarorna fastställas enligt reglerna för monopolpriset. Samtidigt skulle utbudet av områdets till avsalu bestämda produkter härigenom koncentreras på en enda marknad, varigenom priset på dessa lättare kunde tryckas ned. Furstemaktens och domänherrarnas handelspolitiska program gick stick i stäv med köpmännens. De önskade en så stark tillförsel som möjligt av handelsvaror, för att köpmännen skulle nödgas sänka priserna på dessa. Deras handelspolitik syftade därför att dra in så många köpmän som möjligt till landets stapelstäder och hamnar och att undvika det monopolistiska beroendet av en enda köpmannaorganisation. Härigenom skulle också landets av dem saluförda produkter kunna stegras i pris. Men de önskade ingen handel på landsbygden, ty genom en dylik skulle böndernas produkter få ett marknadspris, som skulle avslöja bytesvärdet hos de naturapersedlar, som de avtvingade dem i skatt och avrad. ”Landsköp” förbjöds. I Sverige företrädde detta system extremast av Gustav Vasa; riktlinjerna i hans handelspolitik kan inte förstås om man inte håller denna sociala mekanism klar för sig. Detta var också den moskovitiska furstestatens handelspolitik vid den tid, då de engelska köpmännen kom uppför Dvina.

De främmande köpmännen uppmuntrades därför att komma till Ryssland. Importtullarna hölls låga; det engelska kompaniet var helt befriat från dem. Men alla nationer inbjöds. Henrik III av Frankrike informerades i ett brev: ”vi ha givit tillstånd, att köpmännen från edra länder kunna komma med allehanda handelsvaror och besöka våra... och återvända och passera obehindrat och fritt, utan någon förlust eller besvär.”²⁷ Den engelska korporationens försök att få monopol på handeln misslyckades. ”Hur skulle man kunna stänga den väg, som Gud har skapat, den stora sjöoceanen.” Men alla de köpmän, som handlade på och genom Arkangelsk, önskade få läckan via Finska Viken in till den ryska marknaden tätad; så länge den fanns kunde för dem okända varukvantiteter, vilka omkullkastade deras på importsiffrorna i Arkangelsk grundade priskalkyler, uppträda på den ryska marknaden.

Utom i de vinster, som kunde göras i varuomsättningen med Ryssland, fanns för de västeuropeiska köpmännen ett annat eggande moment i den ryska traden: möjligheten av transitering av orientaliska varor över Ryssland. De djärvaste och mest geniala av tidens företagare drogs

²⁵ Johannes Marquardus, *Tractatus politico-juridicus de Ture mercatorum et commerciorum*. Frankfurt 1662.

²⁶ Marx, *Das Kapital*, Leningrad 1933, III, I, 363. Jfr Smith, *Wealth of Nations*, London 1846, III, kap. III, 179.

²⁷ Eck, 356.

mot handeln med dessa varor. Och det var under brottningen med de problem, som denna handel ställde, som de nya och för den fortsatta kapitalistiska utvecklingen grundläggande skapelserna och upptäckterna gjordes. Inte blott den nya kunskapen om jordklotet, de nya stora skeppstyperna, den förfinade navigationstekniken utan även de nya kapitalassociationsformerna, de stora kompanierna, var ett resultat av denna företagarverksamhet, vars projekt, då de misslyckats, för eftervärlden ofta tett sig fantastiska och verklighetsfrämmande. Tanken att frakta de orientaliska varorna genom Ryssland till Västeuropa – som på nutiden, vars föreställningar om handeln med Östern är bundna vid sedan långt tillbaka fastlagda banor, kan verka som en romantisk idé var för 1400-talet långt mindre fantastisk än tanken att kringsegla Afrika. Även om denna gamla handelsväg under medeltiden varit bruten, hade dock genom handeln folk till folk hela tiden liksom droppvis Österns kostbarheter kunnat sippra mot nordväst, och kunskapen om denna samfärdselled gick aldrig helt förlorad. Det engelska kompaniet hade erhållit privilegier att handla på Persien (1554-1582), och sedan förhållandena i Ryssland stabiliserats efter krisen kring sekelskiftet 1600, blev frågan åter aktuell. Företagare i hela Västeuropa intresserade sig för traden och sökte genom sina regeringars bemedling utverka rättigheter i Moskva att begagna den. Väglängden och transportförhållandena tycks inte ha varit något problem för dem; de svårigheter man räknade med låg i de politiska förhållandena i Ryssland och rättssäkerheten. Chanserna betraktades minst lika stora som vid segeltrafiken till Indien. ”Portugals sjöhandel med Amerika och Ostindien, Kastiliens med Amerika, vår egen med Guinea och Indien började utan att man lade märke till det och har blivit en källa till stora rikedomar. På samma sätt kommer det att bli med vår trafik till Persien: då den kommit i gång kommer den inte att bli de andra underlägsen, och väl skött skall den till och med kunna överträffa dem,” heter det i en skrivelse från några Amsterdamköpmän till generalstaterna 1620.²⁸ Denna transitohandel gällde främst det persiska silket och sidenet. De sidenproducerande områdena i Persien låg i närheten av Kaspiska Havet. Av gammalt fördes produkten på karavaner till Aleppo och därifrån till Medelhavshamnarna, främst Smyrna och Alexandrette. Avståndet fågelvägen Gilan-Aleppo-Smyrna är 200 mil och den verkliga vägen för denna landtransport över höga bergskedjor och genom öknar mycket längre. Ostindiefararna hade även börjat köpa detta silke i Ormus vid Persiska vikens mynning, dit det fördes 130 mil fågelvägen genom en ännu bergigare terräng tvärs över den persiska platån, likaledes på karavaner. På den ryska vägen skulle landtransporten bli en obetydlighet, de tjugo milen mellan Volgas och Dvinas flodsystem. Även den totala väglängden mellan silkeländerna och Holland skulle bli kortare via Ryssland; i förhållande till omvägen kring Afrika skulle minskningen bli omfattande. Fraktkostnaderna i Ryssland ansågs vara låga, något som kaviarpriset visade; denna vara fraktades från Astrachan till Arkangelsk; därifrån kunde den säljas till Medelhavsländerna.²⁹ I kamp med det engelska kompaniet sökte holländska köpmän, sedan det romanovska partiet 1613 konsoliderat sin ställning, att erhålla rätten till handeln med Persien. Den främste målsmannen för dessa strävanden var köpmannen och författaren Isaac Massa, tidvis generalstaternas agent i Moskva och en av de geografiska pionjärerna i Osteuropa och Sibirien.

Men holländare och engelsmän var inte ensamma om dessa framstötter. Sändebud från Holstein, Sverige, Brandenburg, Danmark, Kurland sökte rättighet för undersåtar i sina länder att idka denna eftertraktade handel. Man stötte emellertid på motstånd i Moskva, där den politiska ledningen nu ville reservera de stora möjligheterna åt de inhemska köpmännen. Man stod inför en begynnande omsvängning i den ryska handelspolitiken. Det började uppstå en penningstark köpmansklass i Moskva. Den bestod dels av ryssar, dels av inflyttade holländare, som grundat handelshus, exploaterat gruvorna, anlagt järnbruk och manufakturer. Mot århundradets mitt förmådde den göra sina intressen gällande vid handelspolitikens utform-

²⁸ Isaac Massa, *Histoire des Guerres de la Moscovie 1601-1610*. Utgiven av M. Obolensky och A. van der Linde, 1866. II, LXVI.

²⁹ Massa, II, LXVIII.

ning. Furstemaktens och högadelns intresse att locka de främmande till Ryssland bröts nu mot dess intresse att stänga dem ute. Uppköpet av produkterna från de ryska producenterna och ur de statliga och feodala förråden ville de inhemska köpmännen reservera åt sig själva. Under 1650-talet började tullpolitiken i deras intresse vändas mot utlänningarna, och denna politik fick genom den s.k. nya handelsstatuten 1667 en konsekvent och systematisk utformning. Liknande åtgärder, som var ett uttryck för de vanligen till huvudstäderna knutna handelshusens makt, började vid denna tid vidtagas i ett flertal länder. De vände sin front mot tvenne håll: dels mot det holländska handelskapitalet, som likt en polyp sträckt sina armar över hela Europa, dels mot de mindre, inhemska köpmännen, som hade mindre motståndskraft mot producenterna och därför kom att bidra till att höja den inländska prisnivån på landets produkter.³⁰ De omgavs med en patriotisk ideologi. I Ryssland fick hädanefter en utlänning i den ryska gränstad, dit han kom, endast sälja till stadens egna köpmän eller till storköpmännen från Moskva, de s.k. gosterna eller kommercieråden, ej till andra ryska eller främmande köpmän. Tullen, 6%, skulle erläggas i speciemynt. Men ville han föra sina varor vidare till Moskva, hade han att dessutom erlägga en genomfartstull på 10%. Åtgärderna väckte förbittring i Västeuropa.

För furstemaktens passiva handel hade Arkangelsk varit en fullgod ersättning för Östersjövägen. För de aktiva krafter, som från denna tid förmådde influera på den ryska politiken, kunde det te sig på ett annat sätt. Det var inte fraktkostnaderna det gällde utan en annan omständighet, som hängde intimt samman med de kapitalistiska metoderna. En köpman i Holland, Hamburg eller Bremen, som handlade på Arkangelsk, placerade sina pengar i varor i juni, anlände till Vita Havshamnen i juli, hade i augusti förbytt dem i ryska varor, vilka han i oktober i hemorten kunde ha realiserade med eventuell vinst. Omslaget var 5 månader. Kapitalet var ledigt att sättas in i en ny process. Den ryske köpmannen köpte upp sina varor senast på vintern, för att kunna föra dem med släde till Vologda, där de magasinerades. När Suchana och Dvina blev isfria, transporterades de på floderna till Arkangelsk. De tillbytta västeuropeiska handelsvarorna fördes på sensommaren uppför floderna till Vologda. När marken ånyo frös och snön kom, kördes de så härifrån till Moskva. Omslaget var för honom 12 månader.³¹ Kapitalet kunde sålunda endast utnyttjas i en profitgivande process per år. Då i den handelskapitalistiska praxisen – liksom i teorin – omslagshastigheten tillmättes stor betydelse, något som har sin förklaring i de relativt små kapitaltillgångarna, låg här för de moskovitiska handelshusen den största svagheten i den arkangelska staden. Här fanns ett vägande argument för att återöppna vägen mot Östersjön.

5

Nina Bang har visat att de danska politikerna reagerade snabbt inför den ryska handelns förskjutning från Östersjön till Vita Havet.³² Beskattning av handel var redan en hörnsten i Danmarks finansiella system, och Sundtullens räkenskaper registrerade känsligt den förändring, som inträdde. Hur samma fenomen behandlades i Stockholm har aldrig blivit mera ingående undersökt, trots att ett rikligt forskningsmaterial finnes i riksarkivets samlingar *Muscovitica*, *Livonica* och *Handel och Sjöfart* samt i riksrådets och kommerskollegii handlingar. Det är därför i denna uppsats endast möjligt att ge en antydning om huvudlinjerna i den politik, som de svenska politikerna kom att följa.³³

³⁰ Tjärmonopolet i dess olika former i Sverige under 1600-talet är ett typiskt uttryck för dubbelfrontspolitik; här ett redskap för att höja profiten för det stockholmska handelskapitalet.

³¹ Kilburger, Büsching, 322.

³² Nina Bang, *Till Narva-Handelens Historie* i det 16de Aarhundrede. *Historisk Tidsskrift* VII, II, 541 ff.

³³ C. von Bonsdorff har givit en kronologisk översikt över de viktigaste data i Sveriges ryska handelspolitik i avhandlingen *Nyen och Nyenskans* i *Acta societatis scientiarum fennicae*, XVIII (1891). Se vidare: W. Greiffenhagen, *Archangel als Handelskonkurrentin Rewals*, i *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*, IV (1894). Jfr C. T. Odhner, *Sveriges inre politik under drottning Christinas förmyndare* (1865), 294-96, där liksom

Fram till slutet av 1620-talet var den svenska politiken i denna fråga ett uttryck för den revalska köpmannakorporationens intressen. När man ser hur nära den följer de linjer, som Reval sedan hundra år utstakat, blir man benägen att skärpa satsen därhän, att staden begagnade sig av den svenska statsmakten som det redskap, med vilket den effektivast förmådde vidtaga sina handelspolitiska tvångsåtgärder. Dessa var likartade de övriga stora handelsstädernas vid Östersjöns flodmynningar. De gick inte enbart ut på att spärra vägarna och floderna inåt upplandet för främmande köpmän västerifrån och tillgången till havet för upplandets handelsmän och producenter. De sträckte sig vida längre: även inom staden hindrades främlingarna att handla direkt med varandra: all handel skulle ske med stadens egna köpmän som förmedlare och mellanhänder; handeln ”gäst mot gäst” förbjöds och belades med böter. Den monopolställning, som stadens borgerskap genom dessa godtyckliga våldsåtgärder tilltvingade sig, kallades sedermera i privilegiejuridiken för *jus emporii*, som sålunda innebar vida större förmåner än den vanliga *jus stapulae*.³⁴ Den har vuxit fram ur de livländska städernas försök att med Hansans hjälp hindra de engelska och holländska köpmännen att handla direkt med de osteuropeiska marknaderna.³⁵ Men trots Lybecks häftiga motstånd vändes denna politik vid 1400-talets mitt även mot de hanseatiska köpmännen. Riga gick i spetsen. Det förbjöd 1459 handeln ”gäst mot gäst” och förklarade högsta grundsatsen för all stadspolitik vara att skydda stadens egna borgare i deras näring. Danzig, Reval, Stettin och Königsberg följde. Politiken mötte motstånd från tvenne håll: dels från de köpmän, som bedrev ”the carrying trade” mellan Västeuropa och Östersjön, dels från de politiska makter, som företrädde upplandets köpmanna- och säljarintressen. Endast genom väpnat våld kunde Danzig gentemot den preussiska adeln samt borgerskapet i Thorn under 1400-talets krig genomtvinga sin monopolställning.³⁶ Reval råkade i olösbar konflikt å ena sidan med Novgorod och därefter Moskva, sedan detta blivit Novgorods ekonomiska och politiska arvtagare, å andra sidan med Lybeck och de västeuropeiska köpmännen. I denna ekonomiska motsatsställning, i vilken sjöstäderna genom emporiumpolitiken råkade till sina uppland, ligger orsaken till att de ej, sedan deras politiska förbindelse med Hansan lösts upp, gick upp i upplandens politiska organisation utan bevarade sin politiska självständighet gentemot dessa, sökte ryggestöd hos främmande furstemakter eller åtminstone fann sig i att lyda under dessa. De sålde sig alltid med villkoret att *jus emporium* garanterades. ”Sjökanten” fick sin politiska egenrörelse gentemot landmakterna. Dock sökte städerna skydda sig mot ogynnsam tullpolitik från upplandens sida genom överenskommelser att tullarna på båda sidor skulle vara lika höga; en dylik överenskommelse hade Königsberg med sitt litauisk-polska uppland. Sedan emporiummakten var säkrad, kunde en stad lägga ned all aktivhandel. Den drog tillbaka sina faktorer i upplandet, den upphörde med seglationen åt väster. Den lät föra varorna till sig.³⁷ Genom differensen mellan inköps- och försäljningspris, genom användningen av olika mått vid inköp och försäljning, genom tullar på varuströmmen drog stadens köpmanskap profit ur sin politiskt garanterade maktställning. Dess verksamhet hade blivit improduktiv, dess existens parasitär och till en boja för produktivkrafterna och kunde följaktligen endast upprätthållas genom våldsmedel.

De revalska köpmännen lyckades genom sin anslutning till Sverige upprätthålla sin emporiumställning. Axel Oxenstierna skildrade en gång deras politik sålunda: den ryska stapeln hade varit i Reval intill dess trätan begynte mellan dess borgare och de lybske; i den

---

i B. Fahlborg, *Sveriges yttre politik 1660-1664* (1932), 40-42, R. Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland 1617-1634* (1933), 473-84, och O. Liiv, *Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts* (1935), 62-74, begränsade tidsavsnitt av det ryska handelsproblemet behandlats.

³⁴ Marquardus, 235.

³⁵ Se härom: W. Stein, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Hansa*, 1899, 129, E. Daenell, II, 235 ff., H. Rachel, *Die Handels-, Zoll- und Akzisepolitik Brandenburg-Preussens*, *Acta Borussica*, B 4:1, 1911, 91 f.

³⁶ Rachel, 92.

³⁷ Daenell, 194.

vevan fick ryssen in Narven och då seglade lybeckarna förbi Reval dit; därav förorsakades Reval att söka sig praesidium av kung Gustav.³⁸ I Teusinatraktatens (1595) handelsbestämmelser fastställdes emporiumrätten. Utlänningarna skulle köpa de ryska varorna av borgerskapet i Reval.³⁹ De ägde ej handla ”gäst mot gäst” med ryssarna i staden och ännu mindre att besöka Narva eller ryska städer. Det betydde föga att samma privilegium gavs åt Viborg, under medeltiden utgångspunkten för den svenska smyghandeln på Ryssland, och att vid sidan av Revals köpmän även övriga svenska undersåtar hade rätt att besöka Narva och de ryska städerna och där fritt få utöva köpenskap. Ryssarna hade rätt att besöka de svenska städerna och hamnarna, ”såsom det av ålder varit haver”, en formel som ingalunda är ett uttryck för vördnad för tradition och gammal sedvänja utan är en inskränkande klausul av innebörden: inom den ram, som de svenska städernas gamla privilegier medger. Tullen för denna handel var traktatmässigt reglerad: den skulle vara lika hög på båda sidor. Stolbovatraktaten upprepade dessa bestämmelser och skärpte dem genom tillägget, att handeln skulle ske mellan de båda rikenas undersåtar-köpmän. Detta hade sin udd riktad mot de ryska köpmännen; de hindrades härigenom att handla i minut med städernas övriga invånare.⁴⁰ Förhållandena reglerades närmare genom en ömsesidig handelsordinantia 1618.⁴¹

Genom dessa traktater hade Revals köpmän politiskt säkrat sin ställning. Ryssland hade erkänt staden som sitt emporium vid Östersjön. Viborgs och de svenska affärsmännens konkurrens var ofarlig. Bestämmelserna om tullen hindrade tullpolitiska överraskningar. På grund av den ryska handelspolitikens allmänna inriktning var dessa knappast att vänta från Ryssland. Men händerna var bundna på de svenska tullmyndigheterna. De kunde inte lägga den ryska handeln under sitt taxsystem. Medan de svenska sjötullarna från 1615 uppgick till 10-14% av exportvarornas taxevärde och 3,75-7,5 % av importvarornas, gällde i Reval och Viborg tullen blott 3 % av varornas försäljningsvärde.⁴² Under 1620-talet tog de revalska köpmännen själva upp tullarna i Reval, Narva, Helsingfors och Borgå – de hade tullarrendet med alla de möjligheter detta gav att trakassera konkurrenter och kontrollera handeln – och de hade lyckats genomdriva att de svenska undersåtar, som begagnade sig av sin rätt att segla Reval förbi direkt till någon av de andra städerna, måste betala 6% i tull i stället för de 3 %, som gällde i Reval. Den medeltida handelskorporationen hade lagt sin döda hand så hårt som möjligt över handelsvägen till Moskva. En trafiklinje bröts sönder, tillgängliga produktivkrafter utnyttjades ej. Sådan var innebörden av det svenska väldet över vägarna från Finska Viken mot öster, ett välde som i själva verket var några parasitära köpmanfamiljers i Reval.

Under 1620-talet stod det klart för de svenska politikerna att denna politik lett till katastrof för handelsvägen, att den av den ryska furstemakten önskade penetrationen av västeuropeiskt handelskapital försiggick via Arkangelsk. Svenska kronan nödgades skeppa sina egna spannmålsuppköp i Ryssland över denna stad.⁴³ Det som nu gjorde frågan aktuell, var den pågående radikala omläggningen i finanspolitiken. Dess mål var att budgeten skulle bäras enligt holländskt mönster av omsättningsskatter och tullar på handel genom införandet av det i Holland utbildade licent- och accissystemet. Den revolutionära karaktären hos den nya beskattningen framträdde grällt och ohöjlt för Revals köpmän därigenom att Arent Spiring 1628 tog upp licenten från ett svenskt örlogsfartyg på stadens redd, sålunda i skydd av maktmedel helt utanför borgarkorporationens kontroll.⁴⁴ Men för att detta finanspolitiska program skulle kunna genomföras måste handeln och trafiken genom det svenska väldets

³⁸ S. R. P. 1641, 5/8.

³⁹ Sveriges Traktater, V, I, 81 ff.

⁴⁰ Sveriges Traktater, V, I, 254 f.

⁴¹ Sveriges Traktater, V, I, 304 ff.

⁴² Siffrorna från E. Wendt, *Det svenska licentväsendet i Preussen* (1633), 16ff.

⁴³ Marcus Stenmans *Räckning för den Muschowske Kornhandel 1633*. Riksarkivet. Handel och Sjöfart. V. 15. (Ryssland).

⁴⁴ Liljedahl, 216.

städer och hamnar excoleras. Inga i den medeltida ekonomin rotade stadskorporationers intressen och i den kontraktsrättsliga statsläran grundade privilegier fick stå i vägen för denna önskade uppblomstring. Genom kungliga privilegier till kompanier och enskilda fanns i tidens rättspraxis en anlitad väg att bryta igenom de gamla korporationernas chartor. Ideologiskt var de baserade i de nya läroerna om kungamakten. Genom dem gjordes brescher i de gamla rättighetssystemen, som stod i vägen för de nya produktivkrafternas fulla kraftutveckling och som skyddade parasitära klassförhållanden. Det var denna utväg, som de politiskt härskande junkrarna kring Gustav Adolf använde för att öppna väg och bereda rörelsefrihet för främmande företagare och västeuropeiskt handelskapital. Kanonportarna på Revals redd var mer än symboliska.

Orsakerna till den ryska handelns sammankrympande, möjligheterna och medlen att åter derivera densamma till Östersjön blev från mitten av 1620-talet ett stående diskussionsämne bland de svenska politikerna.⁴⁵ Axel Oxenstierna och Arent Spiring skrev memorial i ärendet; dessa är dock numera inte kända. Tillfället att återuppliva handelsvägen var gynnsamt. Vid denna tid tilltog den västeuropeiska konkurrensen om den ryska marknaden och förhoppningen om vinstchanserna på Volgavägen till Persien. Holländarna trängde hårt på engelsmännen. Det var de stora legationernas till Ryssland tid. Genom privilegier för enskilda och kompanier att segla förbi Reval och handla direkt på Ryssland sökte regeringen leda en del av denna rush genom Östersjön. I ett av de första kompanierna medverkade Louis de Geer.⁴⁶ Fransmannen Abraham Duquesne bl.a. erhöll 1629 privilegier att handla med Ryssland över Narva, Nyen och Reval. Ett generellt privilegium erhöll de utlänningar, som ville bosätta sig i den 1632 grundade staden Nyen och där bli borgare. Denna plats hade från ryskt håll utpekats som lämplig för en transitohamn. Ett kompani med hamburgska intressenter kontraherades 1633 mellan de svenska och holsteinska regeringarna: det skulle handla på Ryssland och Persien. För att utverka rättighet för handeln över Astrachan sändes 1634 och 1635 förenade holsteinska och svenska legationer till Moskva och vidare till Persien.⁴⁷ Samtidigt gjorde regeringen reklam för Östersjölinjen i Västeuropa och Ryssland. Som propagandister nämndes den holländske Rysslandsspecialisten Isaac Massa, som 1634 gick i svensk tjänst, en Antoni Bröijer och andra.⁴⁸

Varje privilegiebrev betydde ett hål i den revalska muren mellan den ryska marknaden och den västeuropeiska och betraktades av stadens köpmän som en olaglighet. Då Abraham Duquesne, förlitande sig på sitt kungliga brev, sökte segla förbi Reval, hindrades han av stadens myndigheter.⁴⁹ Mot den kungliga rätten stod här köpmanståndets som lika ursprunglig betraktade rätt. Faran för politiska förvecklingar, om borgerskapets rätt trädde förnära, tvang regeringen till en viss försiktighet i sin politik. Ett generellt tillstånd för utlänningar att segla förbi Reval kunde den inte lämna. Ännu 1638 nödgades den utfärda en plakat, som ånyo inskräppte förbudet för främmande att besöka olaga hamnar öster om Reval och i synnerhet att segla på Nyen. Man hade inte ens klart för sig om man kunde generellt tillåta svenska undersåtar att förlägga sin Rysslandshandel till Narva. Frågan diskuterades 1635 i rådet; Arent Spiring, som var närvarande, menade dock att Revals privilegier ej hindrade detta.⁵⁰ Tanken var att genom ytterligare tullsänkning i Nyen och Narva locka svenska köpmän att sätta sitt kapital i denna handel för att, sedan den genom denna uppfostringsfrihet kommit i gång och stabiliserats, kunna beskatta den. Men fruktan för Revals och även Rigas köpmenskap höll

⁴⁵ Frågan behandlades i rådet exempelvis: 1626: 3/7, 22/7, 1627: 26/7, 1628: 29/7, 1633: 6/4, 27/5, 8/10, 1634: 18/4, 30/8, 1635: 16/3, 14/8, 15/8, 1638: 30/4, 1641: 5/8, 1642: 5/4, 10/5, 21/7, 13/8, 30/8, 1643: 13/3, 1/6, 14/6, 11/8, 19/9, 1646: 9/4, 22/6, 28/6, 1647: 24/3, 1648: 30/8, 1649: 5/4.

⁴⁶ S. R. P. 1627, 26/7.

⁴⁷ S. R. P. 1635, 14/8. Sveriges Traktater, V, II, 263.

⁴⁸ S. R. P. 1634, 18/4. Bornsdorff, 415.

⁴⁹ Duquesnes relation i en sannolikt 1633 till rådet inlämnad skrivelse. Riksarkivet. Handel och Sjöfart. V. 15.

⁵⁰ S. R. P. 1635, 13/3.

länge tillbaka denna politik.⁵¹ Först 1643 kände sig regeringen stark nog att företa ett genombrott. Detta år sänktes sjötullen på exportvaror i Narva och Nyen och upphävdes gränstullen. Men det stod också klart för politikerna, att det räckte inte med denna tullsänkning enbart för svenska undersåtar. Skulle den ryska handeln dragas till Östersjön, måste kapitalstarkare handelshus än de svenska driva den dit. När därför Lybeck samma år ansökte att få segla Reval förbi, att över Narva få in- och utföra varor till Ryssland samt få del av tullsänkningen, erhöll det denna rätt.⁵² Därmed hade kampen mellan Lybeck och Reval – en gång orsaken till det senares övergång till Sverige – kommit i ett nytt skede. Narva hade åter trätt utanför Revals bannkrets, blivit en självständig handelsstad, och där låg återigen Lybecks stapel.

Med juridiskt stöd i sina privilegier, hänvisande till vidlyftiga historiska deduktioner påvisade Revals borgerskap förgäves olagligheten i regeringens beslut. Dess emporiumställning upprätthölls inte längre av den svenska statsmakten. Denna fortsatte istället konsekvent den nya politiken. Handeln genom Finska Viken öppnades för hela det västeuropeiska handelskapitalet. Detta skedde genom 1648 års tulltaxa för Reval, Narva och Nyen.⁵³ I de tre städerna tilläts grosshandel hela året om med borgerskapet och gäst mot gäst. De handlande tillförsäkrades en snabb och korrekt civilrättslig procedur. Tullen fastställdes generellt till 2% på alla varor utom spannmål. Till köpmännens bekvämlighet var en tulltaxa bifogad förordningen. Alla gränstullar upphävdes.

Härmed var den revalska köpmannakorporationens politiska makt över Östersjölinjen till Ryssland definitivt slut. Handelsvägen hade ödelagts genom tvångspolitik, och borgerskapets handel hade i stället kommit att inriktas på det estländska upplandet, vars adel det fournerade med västeuropeiska handelsvaror mot hypotekssäkerheter i dess gods. Här engagerades dess kapital. Dess energi och affärsverksamhet inriktades på att bringa den estländska godshushållningens överskottsprodukter till marknaden. Reval hade blivit en estländsk stad och var ej längre emporium för Ryssland.⁵⁴

Den svenska politiken gentemot den ryska handelsvägen utformades nu utifrån helt andra intressen: adelsstatens önskan att skattlägga det västeuropeiska handelskapitalet. Problemet var nu att derivera dess stråkväg till Ryssland genom Östersjön. Sedan passagen genom Finska viken gjorts fri och tullen bragts i jämnhöjd med den arkangelska, tedde sig detta problem för de svenska politikerna närmast som ett transport- och handelstekniskt, vars lösning låg i Ryssland. Det blev nu av högt intresse att noggrant lära känna handelns villkor, gång och vägar i det inre av Ryssland och de möjligheter, som fanns att förändra dessa.

6

För den bildade världen i Europa upptäcktes Ryssland på 1500-talet av friherre Siegmund von Herberstein. I upptäckternas tidevarv var böcker om sällsamma resor och främmande folks och länders natur och sedvänjor en modelitteratur, och Herbersteins bok om Ryssland blev en av de stora succéerna inom denna. Den utkom 1549. Dess väg till publiken var liksom beredd av en tidigare liten skrift av den lärde samlaren och historikern, biskopen i Como Paulus Jovius, tryckt i Rom 1525. Genom uppgifter, som denne fått vid samtal med en rysk ambassadör hos påven 1523, hade han varit i stånd att sticka hål på en del av de vedertagna föreställningarna om Ryssland, som härrörde ur den antika litteraturen, och låta en ny värld skymta.⁵⁵ Men Herberstein hade som diplomat i kejsrerlig tjänst själv rest i det okända landet

⁵¹ S. R. P. 1635, 30/4, 1642, 30/8.

⁵² S. R. P. 1643, 1/6. – Resolution: med rätt för Lübeck, hansestäderna och andra att segla förbi Reval till Narva. 13/10 1643. I avskrift i Riksarkivet, Handel och Sjöfart. V. 15.

⁵³ Stiernman, *Samling utaf Kongl. Bref etc. angående Sveriges Rikes Commerce etc.*, II, 532.

⁵⁴ Lillienhoffs relation till Kommerskollegium 1774.

⁵⁵ Paulus Jovius, *Libellus de legatione Basilii magni ad Clementem VII*, 1525. – Att denna skrift länge tillmättes auktoritet framgår därunder att så sent som 1674 de svenska legaterna skulle kontrollera vissa av Jovii uppgifter om

och kunde i sin *Rerum Moscoviticarum Commentarii* ge en långt mera ingående och detaljerad skildring av de etnologiska, sociala och politiska förhållandena därstädes.⁵⁶ Verket fick stor spridning; det översattes till flera språk och trycktes i många upplagor. Adelungs katalog känner 17 från 1500-talet.⁵⁷ Det följdes av en ganska rik litteratur om Ryssland, legaters och köpmäns skildringar av de politiska tilldragelserna och förhållandena, vilka hade det praktiska syftet att förmedla kunskaper om det nya området för kommersiell och politisk aktivitet från Västeuropas sida. Den rent tekniska karaktären hos dessa nya arbeten är påfallande. Till denna grupp hör exempelvis Massas skrifter och ett antal engelska. Men ingen nådde upp till den iakttagelserikedom och originalitet som föregångaren. Andra är litterära epigoner till Herbersteins succébok, osjälvständiga bearbetningar av denna. Till denna art hör Peter Petreji bok om Ryssland.⁵⁸

Först hundra år efter Herbersteins bok kom en ny stor och självständig framställning. Det var Adam Olearii *Ausführliche Beschreibung der Kundbaren Reys nach Muscow und Persien*, utkommen 1646.⁵⁹ Den översattes till franska, engelska, holländska, italienska och gick ut i ett tjugotal upplagor. Det som gjorde detta verk så sensationellt var, att det inte enbart skildrade Ryssland utan också sidenvägen över Astrachan till Persien, vilken denna tid var föremål för så stora kommersiella förväntningar. Därtill var det en elegant bok, som utnyttjade den nu högt drivna kopparstickstekniken för sin rikedom av bilder av Rysslands och Orientens städer och palats, av festerna, fyrverkerierna och danserna till de långväga resenärernas ära och som var skriven i en flytande, humanistisk stil, smyckad av talrika skaldestycken, som gav uttryck åt de resandes gripenhet inför Österns prakt och sällsamheter. Den var byggd på självsyn och på omfattande litterära studier.

Adam Olearius var bibliotekarie hos hertig Fredrik av Holstein-Gottorp och deltog i de svensk-holsteinska legationerna till Moskva och Persien 1634 och 1635 i anledning av det projekterade handelskompaniet, om vilket traktatmässiga överenskommelser gjorts mellan Sverige och Holstein. I spetsen för den holsteinska ambassaden stod den rättslärde Philipp Crusius, som 1633 i Halle hade diskuterat den stora planen med Axel Oxenstierna. I den svenska deltog Andreas Bureus som topografisk expert och Arent Spiring som kommersiell. Resenärerna tillhörde den unga uppåtsträvande, humanistiskt bildade ämbetsmannagenerationen, för vilken hela Europa, ja hela världen tycktes vara verksamhetsfält och som var liksom berusad av de möjligheter och aspekter, som de nya kunskaperna om kommunikationerna med de främmande världsdelarna gav. Där fanns i legationen bl.a. den unge Albrecht von Mandelslo, som reste vidare kring Indiska oceanen och som härom efterlämnade en reseskildring, den redan berömde protestantiske poeten, läkaren Paul Fleming, Hieronymus Imhoff, tillhörande den bekanta patricierfamiljen i Månberg, jurist och diktare, en Thomas Melvil från Skottland. Handelsvägen till Persien var deras främsta intresse, och Bureus gjorde kanalprojekt till samfärdselns förbättrande.⁶⁰ De var pionjärer för en företagarganda, för vilken världen inte längre hade några gränser och som kanske starkast kommer till uttryck i den samtida holländska kommunikationstekniska litteraturen och diktningen. Efter hemkomsten utarbetade Olearius sin reseskildring, som är präglad av gründeroptimism och upptäckarglädje.

För de svenska politikerna var naturligtvis inte dessa allmänt tillgängliga verk tillräckliga kunskapskällor för förhållandena i Östern. De måste förskaffa sig speciella informationer

---

de ryska flodernas källförhållanden och därmed utforska möjligheterna att med båt komma från det ena flodsystemet i det andra. Mem. för Liljenhoff och Eosander. Riksarkivet. Muscovitica. Legat. 1674.

⁵⁶ Tryckt Wien 1549. Senaste edition med inledning: S. zu Herberstein, *Moscovia*, 1926.

⁵⁷ Adelung, *Kritisch-literarische Uebersicht der Reisenden in Russland* (1846), I, 160 f.

⁵⁸ Peter Petrejus, *Regni Muscovitici Sciographia*. Stockholm 1615.

⁵⁹ Schleswig 1646.

⁶⁰ Om Burei kanalprojekt, se ett brev från läkaren Michael Sybellista, i utdrag publicerat hos Adelung, II, 310f.

rörande denna intressesfär. Rådsprotokollen vittnar om hur handelsmän och agenter utfrågades, hur relationer, som uppsatts av legater och andra föredrogs och studerades. Så småningom samlades i de svenska myndigheternas händer ett bibliotek av berättelser i manuskript rörande förhållandena i Ryssland. En del av dessa, såsom utlåtanden av Isaac Massa och Arent Spiring, är nu försvunna. Men genom på olika håll bevarade avskrifter samt genom en del original låter sig detta material delvis rekonstrueras.

Från 1634 finns bevarat ett osignerat betänkande över den persiska handeln, avgivet av en holländsk köpman⁶¹, och från 1643 ett om den ryska, författat av den svenske residenten i Moskva Peter Loofeldt.⁶² Men av avgörande betydelse för de svenska politikernas kännedom om de ryska handelsförhållandena var att Philipp Crusius, en gång ledaren för de holsteinska legationerna, gick i svensk tjänst. Han tjänstgjorde i borgrätten i Reval, bedrev juridiskt författarskap och översatte de svenska stads- och landslagarna till tyska.⁶³ Adlad 1649 till von Kruus, senare von Krusenstjerna (Krusenstern), blev han kommerciedirektör i Estland och Ingermanland, då denna post inrättades 1653, samt burggreve i Narva. På denna nyckelposition hade sålunda regeringen tidens största auktoritet i dessa frågor. Han var känd över hela Europa: hans namn och porträtt spreds med Olearii reseskildring. Knappast en aktion företogs av de svenska politikerna beträffande den ryska handeln utan att han dessförinnan avgav betänkanden. Dessutom skrev han en större redogörelse över den ryska handelns villkor och problem: *Grundliche Nachricht und Anweisung worinnen die Russische Handlung bestehe, wie es mit der Archangelsche Fahrt eigentlich beschaffen.*

Den inlämnades till regeringen 1646.⁶⁴ Av agentrapporterna är Johan de Rodes' från 1649 till 1650-talets mitt de mest ingående. De är ställda dels till regeringen, dels till generalguvernörerna. De har för längesedan observerats av ryska forskare och utgivits i rysk översättning. Han hade anslag till mutor och andra kostnader för förvärvandet av upplysningar om handeln. På anmodan av regeringen företog de Rodes 1652 en resa till Arkangelsk i kunskapssyfte.⁶⁵ Rapporten om de erfarenheter, han bl.a. under denna resa gjorde av den ryska handeln, svälldes

⁶¹ *Eines holländischen Kaufmans Bedencken fiber den Persianischen Handlung, so durch Russland nach Hollstein zu führen anno 1634 gesucht werden.* Riksarkivet. Handel och Sjöfart. V. 15.

⁶² *Kurzer Begriff und Bedencken, durch was Mittel der Reussische und sost anderer Handel häuffiger nach Narva gezogen werden können.* I avskrift dels i Peter Loofeldts skrifter angående Ingermanland, Ryssland och Wismar (Riksarkivet, Manuskriptsamlingen), dels i Upsala Universitetsbibliotek. (U.U.B.), L. 161. Loofeldt var 1642 resident i Moskva, blev 1650 landshövding i Nyens och öteborgs län, knöts senare till kommerskollegium och blev 1669 kommerceirektör i Wismar. Dog 1675.

⁶³ Ph. Krusenstjerna, *Des Fürsterthumbs Ersten Ritter- und Land-Rechte*, 1651, tryckt 1821.

⁶⁴ I avskrift i U.U.B., L. 161. Utom hans i diplomatiska akta ingående utlåtanden finns bevarade:

1. Unterthänigste Anleitung, welchergestalt die Archangelsfahrt zu dismembrirn und derselben eine gute Anzahl nach Reval fueglich zuziehen sei. 1648, 22/7. U.U.B., L. 161.

2. Allerunterthänigste Profn- und Anweisung wie und auff was Weise bey gegenwärtigen Zuestande zu destruirung der Archangelschen Fahrt zue gelangen und die dahin entwichene Russische Handlung nach der Ostsee und in Sinum Finnicum wieder zu ziehen. 1660, 18/6. Riksarkivet. Handel och Sjöfart. V. 15.

3. Aller Unterthänigstes aempffliches Bedencke über... Handlungs Freiheit durch gantz Russland. 1661, 27/7. Riksarkivet. Handel och Sjöfart. V. 15.

4. Unterthänigstes einfältiges Bedencken und Anweisung wie durch den Schach in Persien bey gegenwärtiger Zeit der Weg zu der Ostasiatischen Handlung über die Caspische See durch Russland auf der Wolga nach der Ostsee zu eröffnen. 1663, 1/8. U.U.B., L. 161.

H. Hjärne omnämner i En rysk emigrant i Sverige för två hundra år sedan, *Historisk Tidskrift* 1881, en i Kungliga Biblioteket befintlig berättelse av Crusius om den ryska handeln. Enligt vad dr O. Wieselgren haft vänligheten meddela mig har denna vid utlåning till Kievs universitetsbibliotek 1912 förkommit.

⁶⁵ Framgår av ett brev från Rodes till generalguvernören G. Horn, Moskva 20/10 1652, i Historiska sällskapets i Riga arkiv och publicerat av B. Cordt i Studentjeskij istoriko-etnografitjeskij kruzjok pri Imperatorskom Universitetje Sv. Vladimira pod rukovodstvom professora M. V. Dovmar-Zapolskago. *Jubilejnyj sbornik statej.* Kiev 1914. – Om de ryska editionerna av Rodes' rapporter, se sammastädes. Jfr B. Kurc' avhandling: Rodes rapporter och den arkangelskbaltiska frågan vid 1600-talets mitt, (på ryska) i *Zjurnal Ministerstva Narodnago Prosvjesjtjenija*, Petersburg 1912, vilken dock icke varit mig tillgänglig.

ut till en omfångsrik avhandling: *Ausführliche Relation der Reussland umbgehenden Commerciens*, 1653. Utom originalet i Riksarkivet finns en något stympad avskrift i Riga. Av stor vikt var att författaren gav en tabellariskt uppställd tablå över de olika tull- och transportkostnaderna på vägarna Moskva-Arkangelsk och Moskva-Reval.⁶⁶

Av Peter Loofeldt finns dessutom en större skrift om de ryska handelsförhållandena. Den är skriven omkring 1660 och har titeln *Mercatura Ruthenica*.⁶⁷ Vid detta årtiondes mitt tillkom i Sverige ännu ett verk om Ryssland, vilket visserligen inte direkt berörde handelsvägarna men gav rika upplysningar om de olika förvaltningsgrenarnas organisation och om samhällets struktur, om ceremonielen vid hovet och vid mottagandet av legationer.

Detta arbete i rysk statskunskap, vilket hade det praktiska syftet att informera de svenska politikerna, skrevs på rikskanslerns uppdrag av den ryske emigranten Grigori Cotossichin, vilken kunde basera sin framställning på egna erfarenheter som rysk kanslist samt på 1649 års lagsamling, som han tycks ha haft tillgång till i Stockholm.⁶⁸

Av skrifterna om handeln är Crusius' *Nachricht*, Rodes' *Relation* och Loofeldts *Mercatura* de omfångsrikaste. De är systematiskt disponerade och beskriver varorna på den ryska marknaden, deras produktionsorter, transportförhållandena och handelsvägarna och diskuterar till sist möjligheter att derivera handeln från Arkangelsk till Finska Viken samt de svårigheter, som härvid är att övervinna. De är tekniska framställningar utan litterära ambitioner – utredningar kanske är rätta benämningen – och riktar sig direkt till politikerna.

Från århundradets mitt fanns det sålunda tillgängligt för det svenska kansliet en rik litteratur om den ryska handeln. Man var i Sverige väl underrättad om den stora handelsvägen till Moskva och därifrån till Persien. Den ryske historikern B. Kurc tillspetsar: de svenska politikerna ägde ett bättre litterärt material om Ryssland än de ryska. Berättelsen om den ryska handeln var på väg att bli en litterär tradition inom svensk politisk skriftställarkonst.

7

För det politiskt härskande svenska junkerskiktet var det i grunden likgiltigt om den ryska traden genom Finska Viken drevs av svenska eller utländska köpmän. Snarast var det av intresse att locka utlänningarna till det, då de i regel var kapitalstarkare. Sedan den revalska korporationens makt var bruten, fanns det inte längre anledning att ge enskilda företagare personliga privilegier på denna handel. Alla skulle ha rätt att fritt idka den. Dessa principer, som konkret betydde att handeln skulle fångas av de västeuropeiska handelshusen och råka under deras kapitalmakt, kallades *libertas commerciorum*. De kom till klart uttryck i Loofeldts *Kurtzer Begriff* 1643. Skulle handeln komma i gång, menade han, måste hansestädernas, Västeuropas och Rysslands köpmän driva den. Det var därför nödvändigt att göra förhållandena i Narva så inbjudande som möjligt genom korrekt tullbehandling, goda hamnanläggningar och lagringsförhållanden, inkvarteringsmöjligheter och i övrigt stort tillmötesgående mot de främmande.

Transportkostnaderna till Moskva var lägre över Östersjön än runt Nordkap liksom försäkringspremierna, men den största fördelen av att rikta handeln till Östersjön hade enligt de svenska experterna de ryska köpmännen, då därigenom omslagstiden för deras kapital skulle avsevärt minskas. Optimismen rörande möjligheten att denna väg tränga in på den persiska marknaden baserades dels på karavanfrakternas höjd, dels på chansen att avsätta koppar där, då engelsmännen och holländarna, trots att de numera endast sålde japansk koppar

⁶⁶ Riksarkivet. Handel och Sjöfart. V. 15. Utgiven av B. Kurc 1912. Rigaavskriften utgavs 1816 i G. Ewers und M. v. Engelhardt, *Beiträge zur Kenntnis Russlands und seiner Geschichte*. Dorpat.

⁶⁷ I avskrift i Loofeldt, Skrifter osv.

⁶⁸ G. Cotossichin, *Beskrifning om Muschofsche Rikets staat*, utg. och försedd med inledning av G. Adde, 1908. Jfr H. Hjärne i *Historisk Tidskrift* 1881.

dit, höll höga monopolpriser.⁶⁹

Det främsta problemet för vägen till Persien var ännu Volgalinjens pacificering. Donkosackerna gjorde den osäker.⁷⁰ De undertryckta bönderna i floddalen, tvångsarbetarna vid handelsvägen det fanns enligt Rodes påmar, som krävde 600-800 påmdragare gjorde stundom gemensam sak med dem. Dessa svältande dragare var en förutsättning för varutransporten genom Ryssland och sålunda även för handelskapitalismen. Också den arkangelska handelsvägen var baserad på denna utsugning av arbetskraft. ”Det är förvånande vilket tungt och hårt arbete dessa människor ha, som draga båtarna och påmarna; de måste ofta stå och arbeta i bara skjortan en hel dag i det nästan med is gående, kalla vattnet; något som ej generar dem, blott de då och då få hålla i sig en fyra fem drinkar brännvin”, skriver Rodes från sin resa till Arkangelsk.⁷¹ Disciplineringen av dessa arbetande massor var ännu inte så oklanderlig som köpmännen önskade; stundom exproprierade de produkterna, de släpade på, och kunde då – i Volgadalen – hos Donkosackerna erhålla skydd mot de hänsynslösa expropriatorerna av deras arbetskraft.

Det visade sig emellertid att de västeuropeiska köpmännen liksom de ryska inte alls i den utsträckning, som de svenska politikerna hade väntat, begagnade sig av den öppnade porten vid Finska Viken. Det var starka intressen knutna vid Arkangelskvägen, som byggt upp en dyrbar kommersiell apparat utefter denna linje, och dessa önskade hindra att varor flöt in i Ryssland via Narva. Därtill gjorde de politiska förhållandena vid Östersjön denna väg olustig. I händelse av krig skulle den stängas och köpmännens varor beslagtogs. Dessutom var tullförhållandena osäkra, helst som varorna hade att passera tvenne makters, Danmarks och Sveriges, tullstationer. Tillsammans blev Narva- och Sundtullarna högre än den arkangelska. Crusius nämner 1648 en holländsk legation till Ryssland med uppgift att motverka den nya handeln.⁷² Experterna menade att dessa aktioner på diplomatisk väg måste kontramneras. Samtidigt skulle man spela ut köpmännen mot varandra, dismembrera dem. Man skulle inrikta sig på enskilda holländska köpmän, på hamburgarna och lybeckarna, samt utnyttja motsättningen mellan England och Holland.⁷³

Men huvudsvårigheten för det svenska programmet var, att det i tiden sammanföll med den begynnande omsvängningen i den ryska handelspolitiken, vars syfte var att monopolisera den ryska marknaden för de stora handelshusen i Moskva; hela Nordrysslands handel hade nämligen hotat vända sig mot Arkangelsk i stället för mot huvudstaden.⁷⁴ Dessas önskemål var att de främmande endast skulle få komma till gränsstäderna och ej få tränga utöver landet: perserna till Astrachan och västeuropéerna till Colmogorod, residensstaden i norr, 12 mil innanför Arkangelsk.⁷⁵ Även om inte denna plan förverkligades, syftade de politiska åtgärderna i denna riktning. I dessa storköpmäns intresse återupplivades och utökades de i gammal rysk rätt vilande tsaristiska inköpsmonopolen och förköpsrättigheterna på vissa varor.⁷⁶ Utom i ett fåtal städer hindrades de främmande att handla med tillresande ryska och orientaliska köpmän. Tullarna började också användas som vapen mot västeuropéerna.

Dessa åtgärder träffade även handeln över Arkangelsk men drabbade naturligtvis hårdare den mindre motståndskraftiga nya handelsvägen. När de revalska köpmannafamiljernas emporiumprivilegium äntligen var brutet, fann sig sålunda de svenska politikerna hindrade i

⁶⁹ Rodes' relation. Jfr Albert Olsen, Kobberpolitik i den svenske Stormagtstid, Scandia X, I, 58 och Heckscher, Kopparen under Sveriges stormaktstid, *Historisk Tidskrift* 1937, 286.

⁷⁰ Rodes – här citerad efter Ewers-Engelhardt-editionen – 248.

⁷¹ Rodes, 265.

⁷² Crusius, *Unterthänigste Anleitung*.

⁷³ Crusius, *Unterthänigste Anleitung*. Rodes, 267.

⁷⁴ S. F. Platonov, Das problem des russischen Nordens in der neuere Historiographie. *Osteuropäische Forschungen*. Neue Folge. 6 (1929), 197.

⁷⁵ Rodes, 263.

⁷⁶ Rodes, 252.

sitt program av det moskovitiska handelskapitalet, en ny makt i öster, med vilken de inte hade räknat. Det visade sig at 1640-talets libertas commerciorum-principer blev resultatlösa. Skulle programmet kunna genomföras måste nu det moskovitiska handelskapitalets expansion brytas. Och detta kunde endast ske med politiska påtryckningsmedel och med våld. Efter en kort ”frihandelsperiod” blev den svenska politiken i denna fråga imperialistisk.

För att bryta ned den nya handelspolitiken menade de svenska politikerna sig ha ett påtryckningsmedel, som de västeuropeiska makterna saknade: de kunde hänvisa till de gamla traktaternas från Teusina och Stolbova bestämmelser om rätt för svenska undersåtar att handla fritt i hela Ryssland. Där fanns dessutom en klausul om att tullen på båda sidor skulle vara lika; om rättigheten för svenskarna att ha hov i Novgorod, Pleskow och Moskva. Med stöd av dessa bestämmelser skulle den svenska politiken slå en bräsck i det moskovitiska handelskapitalets ställning. Den skulle framtvunga att hovens antal ökades. Viktigast var att ett dylikt upprättades i Jaroslav, som var slutstationen för Volgapråmarna och där de svenska köpmännen skulle komma i direkt förbindelse med de orientaliska köpmännen.⁷⁷

Visserligen gällde dessa traktatbestämmelser endast svenska köpmän. Men Rodes föreslog att deras kredit skulle stödjas av staten genom kammarkollegieobligationer.⁷⁸ Och då dessa rättigheter genomdrivits, skulle de ge svenska köpmän sådana fördelar att dessa med eget och främmande kapital skulle kunna erövra den ryska handeln.⁷⁹ En svensk aktivhandel, driven av svenska köpmän eller naturaliserade utländska, och stödd på Sveriges politiska makt, det är det program, som skymtar på 1650-talet.

Genomförandet av detta program blev från 1650-talets mitt den centrala punkten i Sveriges politik gentemot Ryssland. Den antog sålunda ånyo sin aggressiva hållning från 1600-talets början, nu buren av nya intentioner. Förhandlingarna med Ryssland kunde visserligen även röra andra frågor, betingade av maktförhållandena och krigshändelserna i Osteuropa. De kom dessutom att röra den starka emigrationen från Östersjöprovinserna, där bönderna rymde undan de svenska godsherrarnas utsugning till angränsande områden i Ryssland, varest godsdriften ännu inte nått samma kommersiella brutalitet; herrarna sökte genom sin regering förmå de ryska myndigheterna att uppfånga emigranterna och återföra dem till godsens vid Östersjön, vilkas ekonomiska betydelse berodde av den arbetskraft, som kunde utpressas ur bönderna. Men handelspenetrationen var dock nu den drivande kraften i Sveriges politik österut; målet var att fastlägga en svensk intressesfär i Ryssland, som sålunda närmast betraktades som ett kolonialområde.

Den första diplomatiska aktionen för detta program gjordes 1655, då en ambassad – formellt i anledning av Karl X Gustavs trontillträde – avgick till Ryssland. Det är betecknande att handelsaktivismens främste målsman Philip Krusenstjerna deltog i den. I memorialet för gesanterna framträder syftet klart.⁸⁰ Man skulle visa på pakternas klausul om fri handel. För att denna skulle kunna anses förverkligad måste genomgripande åtgärder vidtagas i Ryssland. Valutaförhållandena måste regleras i av de svenska köpmännen önskad riktning, vikt- och måttförhållandena regleras och stabiliseras; de ryska tullarna jämlikt traktaterna bringas i överensstämmelse med de svenska, dvs. nedsätts till 2 %; passförhållandena göras smidigare samt ett ordentligt hotellväsen inrättas utefter den nya handelsvägen. Inskränkningen i de svenska handelsmännens rörelsefrihet skulle upphävas, hotellskatten i Ladoga borttagas, broar och färjor byggas över floderna, och landsvägarna förbättras. Svenska handelshus skulle få inrättas inte blott i Moskva, Novgorod och Pleskov utan även på andra orter, ”där dylika tillförne funnits”.

⁷⁷ Rodes, 273.

⁷⁸ Rodes, 272.

⁷⁹ Krusenstjerna, *Allerunterhänigste Profn- und Anweisung*.

⁸⁰ Tryckt i Svenska Mercurius, sept. 1760.

Med andra ord: det gällde att framtvunga organiserandet av en handelsväg med hela dess administrativa apparat av passmyndigheter, vikt- och valutakontrollanter och betjäning samt med dess kommunikationstekniska anläggningar: vägar, broar och hotell; det gällde att riva ned tullskyddet och andra institutioner, som stödde det moskovitiska handelskapitalet; att inbygga det svenska agentväsendet i Ryssland. Dessa bestämmelser skulle sammanfattas i en särskild statut. ”Och såsom gesanterna vid denna viktiga punct måste driva honom till det högsta – funderande sig på själva fredstraktaternas klara innehåll – så skole de ock sin möjligaste och största flit använda att över fri handel i hela Ryssland... jämte vad mera, som therutav dependerar, en särdeles försäkringsrecess med uttryckliga ord och förbindlige clausuler kunna upprättad bliva.” Det var krav, som djupt ingrep i den ryska statens inre förhållanden och som betydde att den svenska staten sträckte en arm mot Volga.

Legationen fängslades. Krusenstjerna skrev sina *Suspiria captivitatis Moscoviticae*.⁸¹ Och den ryska härsmakten föll in i de svenska Östersjöprovinserna, hälsad av bönderna som befriare.

Men den nya politiska målsättningen fullföljdes av de svenska politikerna. Då Karl X Gustav 1659 befann sig i Skåne och på Själland i begrepp att definitivt erövra väldet över Sundet, stod målet att dirigera den ryska handeln genom Östersjön livligt för honom. Han hade hos sig den gamle experten i denna fråga, Krusenstjerna, som kommit hem efter det svensk-ryska stilleståndet i Valiesar i dec. 1658, och diskuterade den ingående med honom. Enligt dennes relation framkastade konungen möjligheten att göra tsaren intresserad genom att ge honom del i tullarna i de svenska transitohamnarna. Krusenstjerna avvisade detta förslag redan därmed att tsaren då skulle vilja ha tullpersonal i de svenska städerna, och för övrigt hade han helt uppgivit 1640-talets program att genom olika förmåner locka utlänningarna. Efter sin sista vistelse i Ryssland var han inte längre alldeles övertygad om den baltiska linjens transporttekniska överlägsenhet, åtminstone inte för varor från Volgahandeln och från Sibirien.

Han menade att enda möjligheten att draga de ryska varorna genom Östersjön var svensk aktivhandel med svenskt eller främmande kapital. De svenska köpmännen skulle själva köpa varorna i Ryssland och dirigera dem till Östersjön. I sitt utlåtande till regeringen i anledning av fredsförhandlingarna menade han, att dels i städerna i de baltiska hamnarnas uppland: Novgorod, Tischfin och andra, dels i Arkangelsklinjens stapelplats Volodga, dels i Volga-systemets centra: Nischnij Novgorod, Casan och Astrachan jämte Moskva och en del andra städer handelsrätten ”gäst mot gäst” skulle krävas för de svenska köpmännen.⁸² Härigenom skulle dessa kunna fritt konkurrera med Moskvahandelshuset om både de ryska och de orientaliska köpmännens varor.

Man lyckades ej genomdriva detta expansionsprogram i Kardisfreden 1661. Volgahandeln tillslöts helt för svenskarna. Men freden betecknar dock en utvidgning av den traktatmässigt fixerade svenska intressesfären. Utom i Novgorod, Pleskov och Moskva skulle nämligen nu upprättas ett svenskt hov eller agentsäte även i Perejaslav på Arkangelskvägen. Gäst mot gästprincipen kunde ej heller genomföras. Dock stadgades att svensk handel tilläts med tsarens undersåtar köpmän – sålunda grosshandel med ryska köpmän oavsett om de var bosatta på platsen eller annorstädes – i Moskva, Novgorod, Pleskov, Ladoga, Jaroslav, Perejaslav, Colmogorod och Tischfin, dvs. dels i de baltiska städernas uppland, dels på linjen Moskva-Östersjön och dels på linjen Moskva-Arkangelsk.

Men de svenska politikerna var beslutna att ej låta sig nöja med dessa medgivanden, vars reala värde var litet så länge inte den nya handelsvägen var organiserad och den främlingsfientliga tullpolitiken upprätthölls. Därför intog politiken gentemot Ryssland trots den ingångna freden under de närmaste åren en ytterst aggressiv hållning. Svenskarna utnyttjade

⁸¹ Om Krusenstjerna som skald se: B. Cordt, *Philipp Crusius von Krusenstiern, ein rehabilitierter baltischer Dichter*. Dorpat 1887.

⁸² Krusenstjerna, *Alleruntersthänigste Profn- und Anweisung*.

sig av ryssarnas trångmål i kriget mot Polen och av den begynnande oron i Volgadalen, vars slavande befolkning nu befann sig i ständig kokning och militärt understöddes av Stenka Rasins kosacker. En formell anledning till påtryckning fann de i ryska regeringens svårighet att jämlikt fredstraktaten återställa emigranterna från de baltiska godsens. För att ge eftertryck åt de förhandlingar, som följde, företogs rustningar i Östersjöprovinserna – trots svenska statens finansiella svårigheter och i rådet höjdes röster för att omedelbart gå till militärt angrepp.⁸³ Karl X Gustav har icke i det dåtida Sverige varit ensam om den politiska fördomsfriheten att obesvärat bryta en nyss ingången fred.

Det centrala i förhandlingarna, frågan de egentligen rörde sig om var det handelspolitiska programmet av 1655. De var sålunda uteslutande ett led i de svenska politikernas kamp mot de moskovitiska handelshusen.⁸⁴ De tsaristiska monopolerna skulle upphävas, 10%-avgiften upphävas, ”gäst mot gäst”-handeln tillåtas, handelsvägen med alla dess tekniska och administrativa anläggningar skulle organiseras. Men ryssarnas motstånd var fast och beslutsamt: traktaten i Plysa 1666 gick icke utöver Kardispaktens handelspolitiska bestämmelser. Moskvas handelshus hade ännu en gång avvisat den svenska attacken och behöll sin position.

Samtidigt med den politiska offensiven österut fortgick propagandan för Östersjölinjen bland Västeuropas regeringar och köpmän. Kommerskollegium författade sålunda 1665 en ”Demonstration det de engelskes seglation och handell mycket lättare och bekvämare kan ske genom Östersjön... än på och igenom Arkangel.”⁸⁵ Denna översattes till engelska och översändes till svenske ministern i London.⁸⁶ I detta sammanhang torde också höra propagandaskriften: ”Consept op wat manier d'Argangelse vaert en handelinge met beeter nut ende voordel van des Staeten General underdanen kan gedreuen werden door d'Oost-Zee.” Vid den extraordinära engelska ambassaden i Stockholm 1669 kom man med nya förslag, och vid samma tidpunkt gjordes nya framstötter i Holland. De var baserade på en förnyad utredning av kommerskollegium, som för att vinna ryssarna för de svenska kraven nu var berett att i gengäld offra även Rigas emporiumprivilegier.⁸⁷

8

Under ett tiotal år rasade de revolter, som är knutna till namnet Stenka Rasin. De upproriska skar av Volgavägen: Astrachan erövrades och Kaspiska havets kuster härjades. Arbetarna och bönderna längs handelsvägen anslöt sig till kosackmakten. Ända upp till Vita Havet spred sig denna resning mot exploatörerna. Upprorsmännen besatte klostret på Solovetsk-ön. Handeln lamslogs. Först 1671 besegrades Stenka Rasin och tillfångatogs följande år. Och nu började bönderna ånyo att tvingas framför prämarerna: ordningen, dvs. handelskapitalismens, kunde ånyo upprätthållas. Men den ryska staten befann sig fortfarande i trångmål. Turkarna gick till angrepp, utnyttjande svaghetsperioden.

Även svenska regeringen sökte begagna tillfället till en framstöt. En legation sändes till Ryssland 1673. Dess formella ärende var att avsluta en vänskapstraktat, ja ett förbund, något som de svenska politikerna räknade med att ryska regeringen behövde inför turkarnas aktivitet. Men i realiteten hade denna ambassad ingen annan uppgift än att än en gång söka

⁸³ Gången av förhandlingarna framgår av: J. Nordwall, Svenskryska underhandlingar före freden i Kardis, 1890, samt Sverige och Ryssland efter freden i Kardis i *Historisk Tidskrift* 1890-91. Fahlborg, 297-335.

⁸⁴ Fahlborg, 334, måste konstatera: ”Vad beträffar innebörden i sagda förhandlingar, är dessutom att märka, att de endast i mycket ringa mån rört sig om den ursprungligen viktigaste frågan, den om fångarna, men så mycket mer om de handelspolitiska...”

⁸⁵ Riksarkivet. Utrikeshandel. V. 15.

⁸⁶ ”A short demonstration concerning the Trade of Muscovie, how the thame may by carried on with a great deal more of advantage & profit to the English merchants by the way of Baltik Sea...”

⁸⁷ ”Desse privilegier synes de engelske och holländske samt andra trafikerende Sveriges vänner kunna förunnas i Rewel, Narven och Nyen (så och om hans kongl. May:tt icke skulle misshaga i Riga och Pernou med) till att låcka handeln ifrån Archangel in i Östersjön.”

tvunga igenom programmet från 1655.⁸⁸ Som expert i handelsfrågorna insattes – Krusenstjerna hade 73-årig avgång från sina ämbeten 1670 – en köpman Jochum S. Pötter, adlad under namnet Lillienhoff och camouflerad med ställningen som assessor i kommerskollegium, vilken i all hast hade skapats för honom.⁸⁹ Legater var riksrådet Gustaf Oxenstierna, lantrådet i Estland Henrik von Tisenhusen, lantrådet i Livland G. J. Butberg, och hovrådet Jonas Klingstedt. I deras instruktion hette det, att den främsta intentionen med traktaten var en fri och obehindrad handel i Ryssland.⁹⁰ I den sekreta instruktionen bemyndigades legaterna låta de krav på satisfaktion falla, som regeringen av gammalt menade sig ha på grund av att fångarna och emigranterna inte återkommit till de baltiska godsens; kommersiernas frihet däremot skulle vara *conditio sine qua non*. I memorial efter memorial, brev efter brev upprepades detta. ”...Den förnämste delen av Eder commission.... att kunna tillföllie av Pacterne sådana conditioner till commerciernas frijheet ernå, förmedelst hvilka den arckangelske fahrten skall kunna deriveras hijt till Wåre städer och hambnar.”⁹¹ ”Wåre förnembste intention med det som I hoos tsaren negotierandes warde: näst en säker och förtrolig vänskaps oprättande att kunna förmedelst pacterna förmå och erholla de conditioner, varigenom icke allenast den archangelska fahrt deriveras till våre städer och hambnar wijd Östersjön utan och den persianske och ostindiske handeln med tiden drages igenom Ryssland till samme orter, varigenom våre inkomster skole kunna i framtiden märkeligt förkovras och tillväxa.”⁹²

Till gengäld för full handelsfrihet i Ryssland skulle de svenska stapelstädernas intressen offras: de ryska köpmännen skulle få rätt att bege sig direkt till de svenska upp- och landsstäderna och där köpa och sälja en gros.⁹³ Men ett upphävande av Rigas emporiumställning kunde inte komma ifråga: regeringen hade måst slå till reträtt inför den mäktiga handelsstaden.⁹⁴ Ryssarna skulle aldrig behöva riskera tullförhöjning från svensk sida: regeringen var villig att låta Frankrike, England och Holland bli garanter härför. I traktaten skulle dessutom införas bestämmelsen att i händelse av krig på ingendera sidan gods, penningar eller skuldfordringar skulle konfiskeras: den stora handelsvägens civilrätt skulle bli oberörd av ett krig mellan staterna. Risken för ett krig skulle icke behöva skrämna de främmande från att välja den baltiska linjen.⁹⁵

Det öppnar sig vida internationella perspektiv i dessa intentioner. En stor internationell handelslinje från Västeuropa till Orienten, för vars ostördhet och civila egendomssäkerhet staterna skulle offra sin makt att fritt gestalta tullförhållandena och de med ett krigstillstånd sammanhängande åtgärderna, en handels fredliga väg tvärs över statsgränserna, i vissa avseenden under den gemensamma kontrollen av Väst-, Nord- och Osteuropas makter, det var vad som föresvävade de svenska politikerna. På den skulle de kapitalistiska egendomsförhållandena lyftas upp på ett internationellt plan, bli överstatliga rättskategorier, oberoende av konflikter mellan statsapparaterna. I den mån den betydde ett förbilligande av transporter mellan väst och öst, skulle den medföra en ökning av produktivkrafterna. Dylika planer, som i sin räckvidd når långt utöver samtidens gängse föreställningar och politiska vanor och som syftat att utbilda nya organisativa sammanhang, har alltid eggat eftervärldens fantasi, och det

⁸⁸ Kommerskollegii betänkande 1673 23/4.

⁸⁹ I kommerskollegium var man en smula betänksam not den påtvingade nye ledamoten. Vice presidenten Lagerfeldt: ”...han är om jag skall säga väl uti de saker övat och har fullkomlig praxis acquirerat; men handelns praxis och om han den driver, kan göra honom partisk. Och borde sådane avstå med handel och vandel...” Presidenten Knut Kurck: ”...K. Majt. förordnat at här skall intet vara mer än två extra ordinarie assessores och nu kommer detta immediate...” Kommerskollegii protokoll 1673, 3/7.

⁹⁰ Muscovitia. Handlingar till ambassaden 1673-74.

⁹¹ Brev till legationen, 1673, 9/12.

⁹² Brev till legationen, 1674, 25/3.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Kommerskollegium vidhöll dock sin mening att Rigas privilegier borde brytas, on ryssarna ställde detta som krav. Kommerskollegii betänkande, 1673, 23/4.

⁹⁵ Memorial 1673, 28/6.

är de som betecknats som de stora, banbrytande statsmannatankarna som föregripit den kommande utvecklingen. En närmare analys visar att de aldrig varit tomma konstruktioner utan de mest konsekventa formuleringarna av en bestämd samhällsklass' sociala attityder och expansionstendenser, som för att få fritt utlopp måste spränga den förhandenvarande ramen av politiska traditioner och institutioner. Sedan de svenska högadelns familjerna berövat statsapparaten dess domän- och en stor del av dess skatteintäkter, nödgades de till yttersta konsekvens fullfölja sitt program att uppehålla statens finanser med beskattning av handel. Ur detta tvångsläge framgick denna politik, som syftade till en symbios mellan adelsväldet och den stora handelsvägens kapitalister och vars traditionsbrytande radikalism möjliggjordes genom att det härskande skiktet i Sverige hade den politiska möjligheten att hänsynslöst kunna offra andra samhällsklassers, främst det mindre köpmanskapets intressen. För att kunna upprätthålla sin makt opererade den svenska högadeln på ett fält, för vilket de nationella gränserna var för trånga; den var beredd att gå den internationella handelskapitalismens ärenden och i dess intresse i viss grad ställa den svenska politiken under dess kontroll.

Framstöten i Ryssland misslyckades emellertid helt även denna gång. Ryssarna vek inte från sin nya handelspolitik.⁹⁶ Främmande intressen motverkade dessutom den svenska politiken.⁹⁷ På rysk sida hade man upptäckt, att Riga var en svag punkt i det svenska adelsväldets maktsystem, och man ställde därför som oeftergivligt motkrav gäst mot gäst-friheten i den stora handelsstaden, något som man visste att den svenska regeringen inte vågade gå med på. Obarmhärtigt pekade man på svenskarnas kapitalfattigdom och ryssarnas ringa handel på Sverige. Och politiskt skarpsynt framhöll man, att det som söktes mest skedde för främmandes skull, ”eftersom commercierådet (Lillienhoff) också vore en hamburger, som eljest sig utgav för att vara svensk”. Då de svenska sändebuden menade, att den ryska tullen i realiteten uppgick till 30% medan den svenska var 2% och att detta inte stod i överensstämmelse med Teusinatraktaten, som hade bekräftats i sin helhet i freden i Kardis, svarade de ryska underhandlarna skickligt, att man gärna tillät svenska regeringen att också ta 30%.⁹⁸ Den moskovitiska handelskapitalismen hade sålunda klart avvisat försöket att slå en bräscher i dess skyddsställningar.

Legationens handelsexpert hade under Moskvavistelsen varit högst verksam. Han hade drivit ett livligt handelsspionage. Han hade undersökt transportförhållandena, skaffat sig underrettelser om de olika varuslagen, om malmerna och gruvorna, om storleken av importen och exporten över Arkangelsk, om tullinkomsternas höjd, låtit göra kartor över handelsvägarna och överhuvud skapat sig en bild av den ryska handelns omfattning och villkor. I utförliga rapporter hade han delgivit kommerskollegium de vunna kunskaperna. Som praktisk affärsman hade han en skarp blick för maktförhållandena på den ryska marknaden. Det var för honom självklart, att den ryska handelskapitalismens position måste rubbas, om det svenska programmet skulle lyckas. I brev hem skildrade han den nya makten i öster. Handeln, menade han, dirigeras helt och förs efter ”gosternas” fantasi. Dessa poster är inte som man förut beskrivit dem tsarens faktorer utan handlar allt för sig själva. De är de rikaste och förnämste köpmännen i riket. De är inalles 29 och har eget gille, och de är fria från kontributioner och utlagor. De har nu bragt det så långt, att mesta handeln sorterar under dem, och för att kunna hålla den så mycket säkrare har de med sig associerat de största handelsmännen ute i landets städer. De tillsätter faktiskt tulldirektören vid de stora tullplatserna, vid Arkangelsk, Astrachan, vid svenska och polska gränsen; det är alltid en gost, och sålunda bringar de direkt eller indirekt den med sig i handeln, som sedan skattlägger alla andra borgare och invånare i land och stad. De värderar alla persedlar i tsarens skatt, så väl då de inkommer som då de

⁹⁶ Det allmänna förloppet av legationen är skildrat av G. Westin, Bilder från 1600-talets Ryssland, *Ny Illustrerad Tidning* 1881, n:r 2 och 3.

⁹⁷ Kurc, *Sotjinenije*, 3, använder som källa för förhandlingarna en rapport av den danske residenten Göie, av vilken framgår att danska regeringen sökte motverka den svenska framstöten i Moskva.

⁹⁸ Oxenstiernas relation till K. M:t, 1674, 16/7.

försäljs, och ingiver årligen sina tankar till tsaren över hur handeln bör drivas, varvid de i synnerhet praktiserar att draga de regala monopolen under sig. Härigenom har de uppnått att kunna hindra gemene man att befatta sig med de främmandes handel, och de söker i möjligaste mån förbjuda utlänningarna att handla i landet. De hämmar på detta sätt varuströmmen till landet, ”på det att de sina egna varor så mycket mera kunna dyrkia och gemena mannen uti sin kontribution hålla, ty detta är deras förnämsta point, varur deras konsilier formeras”.⁹⁹

Nära nog med en sociologisk forskares skärpa har Lillienhoff här givit en bild av den moskovitiska handelskapitalismen. Landets stora köpmän har sammansvetsats i en fast intresse-gemenskap, som sträcker armarna över hela riket; spetsarna har förmått bereda sig en privilegierad ställning, de behärskar tullväsendet och näringslagstiftningen, och hela denna polyyps strävan går ut på att utsuga allmänheten. Denna makt framstod för honom som den egentliga motståndaren till de svenska planerna.

Men Lillienhoff hade också fördomsfritt inblandat sig i dessa inre ryska förhållanden. Handelshusens monopolpolitik hade väckt ”stora svårmodigheter och lamentationer” hos gemene man. Det hade sedan länge varit upprorsstämning i städerna. Denna situation hade den svenska handelsexperten utnyttjat. Han hade föreslagit rikskanslern, att man skulle driva propaganda mot gosterna, dels bland de ledande politikerna, dels hos allmänheten. Man skulle med all flit söka degradera gosternas kredit hos tsaren, genom tjänliga induktioner och demonstrationer bringa ”de herrar, som föra alla konsilier här i riket” ifrån deras tidigare maximer, och man skulle vända sig till städernas invånare, ”vilka man under hand skulle se några impressioner att giva, sig emot gosterna att opponera”.¹⁰⁰ Tvenne skrifter ur denna svenska politiska propaganda i Ryssland har bevarats. Den ena har vänt sig till regeringskretsarna, den andra till de tryckta lägre köpmansskikten.¹⁰¹ Det är naturligt, att de har kommit att präglas av den ideologi om kommerciernas frihet, som utbildats i Holland som ett uttryck för de holländska köpmännens intresse att riva ned alla barriärer för deras varor, en ideologi, som bland 1800-talets liberalt doktrinära nationalekonomer gav dem anseendet att först av alla ha anat de ekonomiska sanningarna. De talangfullt gjorda broschyrerna ger kanske den bästa sammanfattningen av denna ideologis argument, som framkommit från svenskt politiskt håll. Utförligast är den, som vänder sig till de makthavande; den omfattar 16 tätt skrivna folio-sidor. Den skildrar de stora möjligheter, som Ryssland tack vare sitt läge, sina navigabla floder och sin fruktbarhet har att liksom Holland bli ett ländernas stora varumagasin och draga till sig den persiska och ostindiska handeln. Men dessa har på grund av gosternas politik försumrats. Under praetext att handeln blott skall ligga i invånarnas händer, har de lagt den under sitt tvång. Härigenom kommer föga varor till landet, tsarens skatt förringas och de inhemska produkterna blir liggande till invånarnas stora skada. Att så är förhållandet, skulle tsaren kunna förvissa sig om genom att på alla orter göra en inkquisition häröver, med början i Moskva, något som skulle högst glädja gemene man. Tsaren borde upphäva alla äldre förordningar rörande handeln och inrätta ett nytt kommerskollegium, från vilket utslöts de i handeln själv intresserade gosterna; sedan handeln frigivits, skulle alla världens varor strömma till Moskva. Men då Ostindiska kompaniet, vars huvudintressenter utgjorde Hollands regering, skulle kontraminera en dylik politik – av hänsyn till handeln på

⁹⁹ Lillienhoffs brev till rikskanslern 1674, 24/8. – Brev till Kommerskollegium 1674, 14/5.

¹⁰⁰ Lillienhoffs brev till rikskanslern 1674, 24/3.

¹⁰¹ a) Ein kurtzer doch unvergreiflicher auffsatz über die Handlung in gantz Moscovien und Russlandt, wie dieselbige zu der Einwohner grossen Nachtheil und desselbigen Reichs Einkünfte Verminderung anitzo alda geführet wirdt; und wie hiergegen durch eine gute Verordnung und Abschaffung voriger Abüsen in den Commerciën der Tsarliche Schatz auf ein merkliches könne vermehret, und die Handlung zu des Lands grossen aufnehmen und der Untersassen und Einwohner hohen Nutzen und Gedeyen genassen und verbessert werden. – Riksarkivet. Skrivelser till kommerskoll. från svenska konsuler.

b) Ein kurtzer doch unvergreiflicher Aufsatz aber die Handlung in gantz Moscovien und Russlandt. – Riksarkivet. Handel och Sjöfart. Utrikeshandeln. V. 17.

Persien och Indien – borde en närmare allians upprättas mellan Sverige och Ryssland.

Vid sidan av denna politiska verksamhet hade Lillienhoff använt tillfället att själv göra affärer, och regeringen gick på hans begäran i borgen för honom för 100000 riksdaler.¹⁰²

Då Lillienhoff kommit hem, avgav han rapport till kommerskollegium.¹⁰³ Till den var fogad ett antal bilagor, som innehöll resultaten av spionageverksamheten. Dessa är numera blott delvis kända. Relationen innehöll hans slutomdömen om den projekterade handelsvägen och dess möjligheter. Dessa formade sig till en förkrossande dom över den svenska politiken. Han fann Arkangelsk utan tvekan vara den bästa hamnen för västeuropéernas handel med Ryssland. Men även för varorna, som kom uppför Volgadalen, var denna stad den lämpligaste utskeppningsorten. Detta gällde även för den stora ryska exportartikeln sulläder, då detta bereddes i trakterna kring Jaroslav och Perejaslav. Härtill kom att handeln hade "satt sig" i Arkangelsk och att genom Öresundstullen pålagorna på varorna på Östersjölinjen kom att bli högre än på den andra. Agitationen för den nya vägen och propagandan mot gosterna hade lett till intet. Han var full av respekt. Han hade fått en helt annan uppfattning av denna nation än han tillförne haft. I den ryska handelskapitalismens motståndskraft såg han orsaken till, att Sverige inte skulle kunna vinna den ryska handeln genom övertalningar. Den enda utväg, som återstod, var att erövra Arkangelsk och spärra hamninloppet; över denna hamnspärr hade han låtit göra en karta.

Lillienhoff menade, att den ryska handeln med Orienten lätt skulle låta sig upparbetas men att det inte var rådligt att öppna ryssarnas ögon härför; de skulle härigenom kunna bli mäktigare än vad som var nyttigt för Sverige. Den moskovitiska regeringen var överhuvud taget mycket jaloux över de svenska hamnarna och stärktes i sin opinion av de i Arkangelsk installerade främmande köpmännen, som önskade draga all handel dit.

Lillienhoff hade förlora', allt hopp om att handeln skulle kunna ledas Östersjövägen. Resultatet av den svenska tullpolitiken hade endast blivit – menade han – att de svenska provinserna led skada genom ryssarnas tullförmåner. Dessa köpte exempelvis upp råhudar i landet, utförde dem utan tull och beredde sulläder av dem, som de sedan exponerade tillbaka till Sverige.

Lillienhoff hade givit upp det ryska programmet. I hans betänkande skymtade ett annat intresse än det, som determinerat denna handelspolitik: de inhemska förlagsmännens och manufakturisternas intresse att stänga ute den utländska konkurrensen om de svenska råvarorna för att därigenom pressa priset på dem samt att höja priset på manufakturprodukterna genom tullskydd mot de utländska. Det var ett tullsystem av helt annan art och annat innehåll än adelsväldets fiskala licent- och sjö tullsystem. Men för att det skulle nå till konsekvent utformning och handelspolitiken utformas efter dess principer, måste andra samhällsgrupper tränga fram till inflytande på den svenska statsapparaten.

9

Det var inte en tillfällighet att 1600-talets främsta verk om den ryska handeln skrevs i Stockholm. I mer än ett sekel hade de svenska politikerna haft sin uppmärksamhet riktad på densamma, och denna uppmärksamhet hade mot århundradets mitt stegrats och övergått i en aggressiv politik, som krävde noggranna informationer, om den skulle kunna genomföras. Det låg talrika utredningar om den ryska handeln i arkiven i Stockholm, och nära nog en litteraturart i denna fråga hade utbildats. Knappast på något annat ställe torde ett dylikt material ha legat samlat.

Kurc har i inledningen till sin edition av Kilburgers *Mercatura Ruthenica* visat, att boken måste vara skriven före 1676, och troligen redan 1674-1675, sålunda strax efter den ryska

¹⁰² Brev från K. M:t 1674, 25/3.

¹⁰³ Oförgripelig relation till kommerskollegium, 1674, 22/ 10.

legationens hemkomst och innan författaren blev sekreterare i kommerskollegium i Riga.¹⁰⁴ Bokens hela uppläggnings, dess omsorgsfulla disposition, dess indelning i korta, översiktliga kapitel, dess litterära prägel skiljer den från de tidigare skrifterna av utredningskaraktär och visar att författaren gått till verket med stor omsorg och starka ambitioner. Stilens ledighet och elegans förräder, att den aldrig snörts in i kanslispråkets formelsystem utan snarare utformats under inflytande av tidens reselitteratur och ekonomiskt-politiska publicistik. Författaren var väl hemma i denna litteratur. Det är tydligt att han själv vill lämna ett bidrag till densamma, och han antyder det litterära sammanhang, i vilket han själv vill stå, genom att som motto för sitt verk sätta ett citat ur Marquardus. Kurc, som för att fastställa bokens källvärde för Rysslands inre förhållanden i detalj undersökt varifrån dess uppgifter stammar, har konstaterat, att Kilburger rikligt öst ur Olearii resebeskrivning. Men hans uppgifter om den ryska handeln är långt rikare än de tidigare tryckta verkens. De svenska arkivens informationskällor har varit honom tillgängliga. Han har haft Rodes' viktiga Relation och Cotossichins Statskunskap framför sig, då han skrev; Kurc har noga klarlagt på vilka punkter han oftast med även rent verbala överensstämmelser stöder sig på dessa arbeten. Och det kan tilläggas, att i Rodes Relation ligger ännu kvar en liten excerptlapp av Kilburgers hand. Men de allra flesta av hans detaljerade uppgifter om transportförhållandena, om det ryska näringslivet, om Rysslands export och import, om priserna, om företagen och företagarna låter sig icke föras tillbaka på någon tidigare litterär källa. Kurc drar slutsatsen att han själv under sin vistelse i Ryssland förskaffat sig dem dels genom dokument som kommit i hans händer, dels genom självsyn och utfrågningar. På de punkter dessa hans egna uppgifter har kunnat kontrolleras genom andra källor, har de visat stor tillförlitlighet. Han har inte heller – menar Kurc – helt mekaniskt infört de notiser, han hämtat från tidigare författare, utan tagit i beaktande de förändringar, som inträffat sedan dessa skrev. Hans verk är sålunda utom av sin litterära form präglad av en bland tidens författare mindre vanlig exakticitet.

Bokens företal och även form vittnar om, att den aldrig var avsedd att begravas i ett arkiv av utredningar; den vänder sig till tidens bildade publik. Det torde höra till ovanligheten att ett statsarkivs, delvis på spionage grundade material görs tillgängligt för ett dylikt verk; frågan hur Kilburger berett sig tillgång till dessa samt hur han själv kommit åt de exakta upplysningarna i Moskva saknar inte intresse.

Att han var med i den svenska legationen till Ryssland 1673-74 är säkert; men de ryska källorna har uppenbarligen missuppfattat hans ställning inom densamma. Möjligen skulle de tidigare nämnda Lillienhoffska agitationsskrifterna från Moskva kunna lämna ett uppslag om hans roll. De visar stor förtrogenhet med argumenteringen inom den västeuropeiska broschyrlitteraturen. De har samma flytande, litet patetiska och retoriska stil, samma litterära tonfall som Kilburgers bok.

Agitationsskriften. b.

Gott und die Natur hat dieses
Land über alle andre Länder
so herrlichen und navigablen
Strömen begabet.

Mercatura Ruthenica.

Wo ist noch ein Land, dass
mit Gott und die Natur durch und
durch mit so viele herrlichen
Flussen und Strömen wie
Russland durchgeschnitten hat?

Den utpräglade likheten i den litterära tonen hos agitationsskrifterna och *Mercatura Ruthenica* gör troligt, att alla flutit ur samma penna. Kilburger har förmodligen varit sekreterare hos köpmannen Jochum S. Lillienhoff under ambassaden. En ung språkkunnig talang, hemmastadd i tidens politiska skriftställarkonst, har hjälpt denne att sätta upp de skrifter, som var nödiga för missionen.

Dessutom torde han ha bistått Lillienhoff i spionageverksamheten. Det är känt, att denne hade

¹⁰⁴ Enligt Kilburger pågick fortfarande belägringen av de upproriska på Solovetsk-klostret. Det stormades 1676.

hjälp av den unge kaptenen Erich Palmquist, som avtecknade kartor över handelsvägarna. Men Palmquist bedrev dessutom militärt spionage: köpte militära hemligheter, gjorde skisser över befästningsverken på vägen till Moskva, undersökte möjligheterna att vada över floderna, dvs. förskaffade upplysningar, som kunde bli av värde för ett väpnat svenskt framträngande utefter vägen till Moskva¹⁰⁵ Resultatet av Lillienhoffs kunskapande i Ryssland fanns i bilagorna till hans relation till kommerskollegium. Det framgår av denna att de varit följande:

- Litt. A. Relation och betänkande rörande Revels och Narvas handel.
 B. Beskrivning av den moskovitiska handeln.
 C. Projekt jämte karta över en hamnspärning vid Arkangelsk.
 D. Orsakerna till att handeln genom Moskva icke kunde vinnas av Sverige.
 E. F. G. Uppgifter om tullarnas höjd på Arkangelskvägen och på Östersjövägen.

N:o 1, 2, 3, 4. Brev om de fördelar ryssarna skulle ha av att handla på Östersjön.

5. Varor, som årligen importeras över Arkangelsk.
6. Varor, som årligen exporteras över Arkangelsk jämte deras värde samt ungefärliga antalet skepp, som varje år kommer dit.
7. Tullinkomsterna i Arkangelsk under 20 år.
8. Avtalet mellan tsaren och konungen av Persien om råsilkeimporten genom ryska riket.
9. Tsarens inkomster härav.
10. Handelsvägarna genom Persien till Indien och Indostan.

Kartor.

- a. Kusten från inloppet till Vita Havet och Arkangelska revieran.
- b. Condoriska kusten.
- c. Tre kartor över Sibirien.
- d. Kaspiska havet.

Av bilagorna har blott litt. B. och D. samt N:o 1, 2, 3 och 4 kunnat återfinnas.¹⁰⁶ B. är den till regeringskretsarna i Moskva riktade propagandabroschyren, och D. är en kopia av den till rikskanslern riktade skrivelsen, i vilken den moskovitiska handelskapitalismen skildras. Bilagorna N:o 1-4 är löpande rapporter till kommerskollegium, innehållande utförliga beskrivningar av transportförhållandena i Ryssland, av handeln med olika varor och uppsatta utan systematisk disposition. N:o 7 kan med säkerhet igenkännas i Kilburgers lista över tull-uppbörden i Arkangelsk 1654-73, n:o 5 och 6 torde återfinnas i dennes tabeller över prislistor rörande export och import via samma stad. N:o 8 och 9 ger speciella informationer om den persiska handeln: på samma punkt är även Kilburger synnerligen initierad.

Den nära förbindelsen mellan Kilburgers skrift och detta material, författarens tillgång till de svenska arkivens spionagematerial, överensstämmelsen i stilen mellan *Mercatura Ruthenica* och propagandaskrifterna, allt talar för att Kilburger är att söka inom de ringar, som här uppdragits. Som sekreterare hos Lillienhoff har han sannolikt varit dennes litteräre medhjälpare och redigerat dennes betänkanden och propagandaskrifter.

Och med samtidens bästa material i sina händer har den ambitiöse unge mannen vågat sig på uppgiften att i den gängse ekonomiska handboksstilen skriva sitt verk om den ryska handeln. Det är inte originellt. Men det har fått sin av Kurc påvisade exakticitet genom sin tillkomst i en av den svenska politikens vapensmedjor. Genom att det i så hög grad stöder sig på uppgifter, som för praktiskt bruk insamlats av den svenska politiska ledningen, genom att det

¹⁰⁵ E. Palmquist, *Någre vidh sidste kongl. ambassaden till Tsarer i Moskou gjorde observationer*. 1674. Stockholm 1898.

¹⁰⁶ I Riksarkivet. Skrivelser till kommerskoll. från svenska konsuler.

vuxit fram ur detta informationsarbete och präglas av de synpunkter, som utbildats i denna miljö, kommer det att stå som ett monument över en betydelsefull linje i det svenska adelsväldets utrikespolitik.

10

Strax invid Novgorod faller floden Msta ut i sjön Ilmen. En av dess källarmar rinner upp på Valdaiplatån och går först mot öster, men flyter i närheten av Wyschni Wolotschek in i huvudfloden, som för dess vatten med sig mot norr och till Ilmen. Men alldeles invid Wyschni Wolotschek rinner en annan flod upp, Twerza. Den går i motsatt riktning, mot söder, och faller ut i Volga vid staden Twer. På 1600-talet låg dess källa i ett moras tätt intill Mstas flodsystem. Genom dessa trakter gick den gamla vägen från Novgorod mot Moskva fram. Staden Twer, där man färjade över Volga, betraktades av ryssarna som det militära låset mot väster. I dag går järnvägen Leningrad-Moskva samma linje. Den svenska legationens kunskapare hade ett påfallande intresse för edet vid Wyschni Wolotschek. De mätte dess längd. Palmquist uppgav det till 25 famnar och Kilburger till 75 steg. Nivåskillnaden mellan de båda vattenytorna befanns vara 2 famnar. Vid undersökning konstaterade de, att det inte låg fast berg mellan dem, endast lösa jordlager, ren sand. De menade, att här vore platsen för en kanal, som skulle förena Volgasystemet med Östersjön. De undersökte också noga vattendragen på båda sidor om den projekterade graven, var det fanns fall och var strömmarna måste rensas för att bli navigabla. Det var handelsvägens transportteknik, som deras intresse gällde.

Men detta intresse beledsagades av ett annat: vid Twer nöjde sig inte Palmquist med att floden var farbar. I hemlighet undersökte han ett vadsställe uppåt Volga, varefter det av den starka fästningen Twer behärskade färjläget kunde kringgå. Möjligheten att med militärt våld nödgas bryta väg för den nya handelsvägen torde inte ha varit alldeles främmande för de svenska politikerna. Planen att förstöra Arkangelsks hamn är symptomatisk. Ryssland hade ännu inte fått sitt senare stadgade rykte att kunna uppsluka främmande invasionsarméer. Det tedde sig som ett rikt och bördigt land, väl i stånd att kunna livnära en ockuperande fiende. Genom dess hjärta gick en handelsväg, som länge hade eggat fantasin hos Västeuropa och vars stora möjligheter även en så nykter iakttagare som Lillienhoff aldrig ett ögonblick tvivlade på. För svenskarnas ögon glittrade den av guld liksom en gång Main- och Rhen-dalarna, med vilka den förliknades i publicistiken.

Å andra sidan konsoliderade sig det moskovitiska handelskapitalet. Det var inte här fråga om en primitiv krämarhandel som Harald Hjärne älskade föreställa sig; det var moderna handelshus, delvis av västeuropeiskt ursprung; Lillienhoff, som studerade dem och gjorde affärer med dem, hade en helt annan respekt för dem än en senare tids historiker. De företrädde en hänsynslös merkantilistisk politik. De strävade att göra Moskva till uppsamlingsplats för hela områdets handel och produkter. I öster skulle främlingarna hejdas vid Astrachan, i norr vid Colmogorod, i väster vid Novgorod. Över hela detta område måste sålunda Moskvas politiska makt spänna. Men för dessa aktivt handlande köpmän var Arkangelsk olämplig som sjöhamn. Omslagstiden var här ett år; vid Östersjön skulle den bli sex veckor. En hamn här blev för dem av en helt annan betydelse än för den gamla tsaristiska furstemakten. Den svenska politiken och det moskovitiska handelskapitalet stod i en ohjälplig konflikt.

Mot slutet av 1600-talet hade det senare så stabiliserat sin ställning att det kunde gå till offensiv. Rollerna var ombytta. Redan 1676, då Sverige befann sig i svårigheter, framställdes från rysk sida kravet på land vid Finska Viken. Med tsar Peter fick den ryska makten en överlägsen politisk ledare, som helt tillägnat sig den syn och politiska målsättning, som handelshuset företrädde.¹⁰⁷ Konflikten mognade ut i det stora nordiska kriget. Den ryska militärmakten besatte hamnarna vid Östersjön, och den svenska armén gick mot den via

¹⁰⁷ Se: Sv. Svenssons uppslagsrika uppsats ”Czar Peters motiv för kriget mot Sverige. En problemställning”, *Historisk Tidskrift* 1931.

compendiosa, som så länge hägrat för de svenska politikerna.¹⁰⁸ Men det blev det moskovitiska handelskapitalet, som organiserade handelsvägen till Östersjön. Redan 1714 upptog tsar Peter den tidigare svenska propagandan för denna väg, han byggde de stora hamnarna, som föresvävat de svenska politikerna, och grävde kanalen vid Wyschni Wolotschek, som de svenska kunskaparna projekterat. Och Savary des Bruslons' handelslexikon 1726 menar, att nu hade äntligen den tid kommit, då sidenet från Persien skulle kunna gå ut över Ryssland och Smyrnas monopol brytas. Sedan porten till Östersjön var säkrad, hade den ryska härsmakten nämligen vänts mot Persien. Kaspiska Havet hade erövrats. I Dagestan hade nära staden Derbent en ny storhamn grundlagts, Petershaven.¹⁰⁹ Petersburg och Petershaven skulle bli den stora handelsvägens ändpunkter. Då slutstriden om handelsvägen begynte, lät de svenska politikerna utgå en propagandabroschyr, *Discussio criminationum*, tryckt 1701, i vilken fiendens avsikter med kriget utvecklades.¹¹⁰ Sitt rike – hette det – som mot morgonen sträcker sig genom obebodda öknar bort mot Kinas murar, har han velat breda ut även mot aftonen till. Tre stora hav, till vilka hans omätliga land gränsar, har inte kunnat mätta hans glupskhet; skulle han nu också erhålla makt i det fjärde, komme han att draga till sig hela världens rikedomar. Några lismare har upplyst honom om hur lätt det vore att föra allehanda dyrbara specerier och andra orientaliska varor uppför floden Indus och därifrån ett litet stycke väg på vagn till floden Oxus eller Gihun, som mynnar i Kaspiska havet, och sedan på skepp till Astrachan, varifrån de genom Ryssland kan skeppas på de nästan överallt befintliga, bekväma floderna till en stad vid Östersjön för att där med utomordentlig fördel försäljas. Detta företag, som så länge uppskjutits och på vars utförbarhet man hittills tvivlat, vill nu tsaren med ett blint anlopp sätta i verket. Och vem vill tro, att han kommer att stanna med denna frihet? Då denna väl överskridit sina gränser, torde den snart komma att rasa vitt och brett och framträda som en ny Attila och Tamerlan. Och liksom ovädret först bryter loss mot Sverige, så är det inget tvivel om att, om detta uppslukas vilket Gud förbjude! – kommer de andra folken, som bor vid Östersjön, att träffas av ett desto större raseri. Man skulle då få se hela Östersjön täckt av sjörövare och besatt av hela flottor av skräckinjagande barbariska folk.

Här är verkligheten dold i ett demagogiskt töcken av stor verkningskraft. Den rationella, moskovitiska handelskapitalismen, de klokt och hänsynslöst räknande ryska handelshusen – som de svenska politikerna väl kände som jämbördiga motståndare i kampen om handelsvägen – har trätt tillbaka för den groteska bilden av ett framstormande barbarfolk, till vars karaktäristik de asiatiska folkvandringarna fått lämna drag. Gentemot dess raseri mot ”die gesittenen Länder von Europa”, mot Europas civiliserade länder ”har genom Guds underbara försyn Sverige satts som en förmur”. Striden gällde något mer än handelsvägen, den gällde den europeiska kulturens vara eller icke vara. Den dramatiska målningen var avsedd för dem som icke hade tillfälle att se bakom politikens kulisser, för allmänheten, och den var gjord med en så suggestiv kraft att ända fram i nutiden de svenska historikerna liksom hypnotiserats av den.

Ur *Scandia* nr 2, 1937.

¹⁰⁸ Via compendiosa – uttrycket är av Crusius.

¹⁰⁹ J. Savary des Bruslons, *Dictionnaire universelle de commerce*, 1726, II, spalt 1616 f.

¹¹⁰ Nordberg, *Leben Carl des Zwölften*, III, 197.